საქართველოს სახელმწიფო აკრარული
უნივერსიტეტი

პაატა ჩიქოვანი

უნივერსალური ისტორიის საფრისი

თბილისი
2009

განხილულია და მოწონებულია
გამოსაცემად ჰუმანიტარულ
მეცნიერებათა დეპარტამენტის მიერ,
სხდომის ოქმი № 8I 4.9ნ, 2009წ.

ნაშრომში მოცემულია ზოგადსაკაცობრიო, ანუ, უნივერსალური ისტორიის, როგორც ასეთის, საზრისი სხვადასხვა ეპოქის კულტურებსა და მოაზროვნეებში, უნივერსალური ისტორიის დაწერის სხვადასხვა მნიშვნელოვანი მცდელობების ანალიზი და ისტორიის საჭირული წერტილის ძიების საკითხები.

რეცენზენტი: სოციოლოგიურ მეცნიერებათა დოქტორი,
პოლიტოლოგი ნაილი ცხოვრებაძე

რედაქტორი: ნინო აბრამიშვილი

ტირაჟი 200

ISBN 978-9941-0-1705-6

მემარცხენე კომუნისტურ და მემარჯვენე ავტორიტარულ ფრთაზეც ერთნაირად გაკოტრდა ის იდეები, რომელთაც შინაგანი პოლიტიკური მთლიანობის შესანარჩუნებლად უნდა დაერდნობოდნენ ძლიერი მმართველობის მსურველები – სულერთია, ეს მმართველობა "მონოლითურ" პარტიებზე იქნებოდა დაფუძნებული, სამხედრო ხუნტებზე თუ პიროვნულ დიქტატურაზე. როცა ავტორიტარული მთავრობა მარცხს განიცდიდა პოლიტიკის ამა თუ იმ სფეროში ლეგიტიმური უფლებამოსილების არქონის გამო, ეს ნიშნავდა, რომ იგი ვეღარავითარ სხვა უფრო "მაღალ" პრინციპს ვერ მოიშველიებდა საკუთარი რეჟიმის არსებობის გასახანგრძლივებლად. ზოგიერთმა ლეგიტიმურობა ფულის მარაგსაც შეადარა. ყველა მთავრობას, დემოკრატიულსაც და ავტორიტარულსაც, დაუდგება ხოლმე ნათელი თუ შავბნელი დღეები, მაგრამ მხოლოდ ლეგიტიმურ მთავრობას მოეპოვება ის მარაგი, რომელსაც კრიზისის დროს გამოიყენებს.

მემარჯვენე ავტორიტარული სახელმწიფოების ძირითადი სისუსტე მდგომარეობდა მათ უუნარობაში, ეკონტროლებინა სამოქალაქო საზოგადოება. როცა ხელისუფლების სათავეში გარკვეული მანდატით მოდიოდნენ, ან როგორც წესრიგის აღმდგენლები, ანდა "ეკონომიკური დისციპლინის" დამამყარებელნი, შემდეგომში ისინი მაინც თვითონვე თვალნათლივ რწმუნდებოდნენ, რომ ვერავითარ წარმატებას ვერ აღწევდნენ დემოკრატიულ წინამორბედებთან შედარებით ვერც მზარდი ეკონომიკური წინსვლისა და ვერც სოციალური წესრიგის უზრუნველყოფის თვალსაზრისით. ხოლო თუკი ვინმე სადმე მაინც აღწევდა გარკვეულ შედეგს, ბოლოს ისიც საკუთარ ანკესზე წამოეგებოდა ხოლმე: საშუალო კლასის ჩამოყალიბებასთან და განათლებისა თუ მატერიალური კეთილდღეობის დონის ამაღლებასთან ერთად.

თანდათანობით საზოგადოების შეკვეთის დონეც უფრო სწრაფად იზრდებოდა, ვიდრე მშართველთა მცირერიცხოვანი წრისა. ამდენად, რაც უფრო ხელსაბოდა ავტორიტარული რეჟიმის გამამართლებელი "ძლიერი ხელის" პოლიტიკის აუცილებლობის მოგონება, საზოგადოებაც მთლიანობაში სულ უფრო და უფრო შეუწყნარებელი ხდებოდა სამხედრო მმართველობის მიმართ.

ასეთი პრობლემები მემარცხენე ტოტალიტარულ მთავრობებსაც აწუხებდა და მათ გადაჭრას ისინი სამოქალაქო საზოგადოების საკუთარი კონტროლისადმი სრული დაქვემდებარებით და მოქალაქეთა თვითაზროვნების ლიმიტირებითაც კი ცდილობდნენ. მაგრამ ასეთი სისტემა წმინდა ფორმით მხოლოდ ტერორის მეშვეობით შეიძლებოდა დამყარებულიყო, რაც თავად სისტემის შემქმნელებსაც ემუქრებოდა. ტერორის შესუსტებამ კი იმ ხანგრძლივ პროცესს დაუდო საფუძველი, რომლის განმავლობაშიც სახელმწიფო ნელ-ნელა კარგავდა კონტროლს სამოქალაქო საზოგადოების გარკვეულ საკვანძო ასპექტებზე. მათ შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი, ალბათ, მაინც წლების მანძილზე შექმნილ რწმენის სისტემაზე კონტროლის დაკარგვა იყო და რამდენადაც ეკონომიკური წინსვლის სოციალისტური დოგმატიც უკვარყოფილი აღმოჩნდა, სახელმწიფო უკვე ვეღარანაირად ვეღარ შეუშლიდა ხელს თავის მოქალაქეებს ამ ფაქტის ჯერ შემჩნევასა და მერე საფანელი დასკვნების გამოტანაში.

ესეც არ იყოს, ტოტალიტარულ რეჟიმთაგან ძალიან ცოტას შესწევდა თვითგადარჩენისა და თვითაღდგინების უნარი თანმიმდევრული, უხასრულო კრიზისების პირობებში. როცა არ არსებობს ხელისუფლების შემკვიდრეობითობის საყოველთაოდ მიღებული წესი, ძალაუფლების ამა თუ იმ პატივმოყვარე პრეტენდენტს მუდამ უნდება ცდუნება, კითხვის ნიშნის ქვეშ დააყენოს

მთელი სისტემის ცარგისიანობა და მეტოქეებთან ბრძოლის უებარ საშუალებადაც ფუნდამენტური რეფორმების კენ მოწოდება გამოიყენოს. რეფორმისტული კარტი ძლიერი კოსირია, რამდენადაც სტალინიზმით უკმაყოფილება ლამის გლობალური მოვლენაა. ასე გამოიყენა ანტი-სტალინიზმი ხრუშჩოვმა ბერიასა და მალენკოვის, გორბაჩოვმა ბრეჟნევისდროინდელი მეტოქეების, ხოლო ჯაო ძიანმა შეუდრეკელი ლი პენის წინააღმდეგ. კითხვა, ნამდვილად დემოკრატები იქნენ თუ არა ის პირები თუ ჯგუფები, ვინც ძალაუფლებაზე აცხადებდა პრეტენზიას. გარკვეული თვალსაზრისით ეიდგილოდ ულერდა, ვინაიდან "შემკვიდრეობითობის" ამგვარ პროცესს ბუნებრივად ახასიათებდა ძველი რეჟიმის უფლებამოსილებისათვის ძირის გამოთხრა სწორედ მისი აუცილებელი ლანძღვა-გინებითა და მანკიერებების გამოშკურებით. მაგრამ ამგვარი მანიპულაციების შედეგად, როგორც წესი, სამზეოზე ახალი სოციალური და პოლიტიკური ძალებიც გამოდიან, უფრო გაცხოველებულად ერთგულნი დიბერალური იდეებისა, და მალე უსახლებიან კიდეც იმათ კონტროლს, ვინც თავდაპირველად მხლოდ შეზღუდულ, კოსმეტიკურ რეფორმებს გეგმავდა.

ძალისმიერ სახელმწიფოთა სისუსტე ნიშნავდა ბევრი ქოფილი აუტორიტარიზმის დემოკრატიად, ხოლო ქოფილი პოსტტოტალიტარული სახელმწიფოების დემოკრატიებად თუ არა, ქოველ შემთხვევაში, უბრალო აუტორიტარიზმებად გადაქცევას მაინც. აგერ საბჭოთა კავშირმა თავის შემადგენელ რესპუბლიკებს სუვერენიტეტი მიანიჭა, ნინეთში კი, მართალია, დიქტატურა ჯერ არ დამთავრებულა, მაგრამ რეჟიმმა საზოგადოების საკმაოდ მნიშვნელოვან ნაწილებზე დაკარგა კონტროლი. არც ერთ ამ ქვეყანას ალარ შერჩა ერთ დროს მარქსიზმ-ლენინიზმის მიერ მინიჭებული იდეოლოგიური სიმწყობრე: რეფორმის მოწინააღმდეგე კონსერვა-

ტორები ყოფილ საბჭოთა კავშირში მზად არიან ახლა კედელზე მართლმადიდებლური ხატი ჩამოკიდონ ლენინის სურათის მაგივრად. 1991 წლის აგვისტოს პუტჩის ვაი-ორგანიზატორები ძალიან ჰგავდნენ ლათინურ ამერიკულ ხუნტას, სადაც მთავარ როლებს არმიის ოფიცრები და პოლიციის მაღალჩინოსნები ასრულებდნენ.

პოლიტიკური ავტორიტარიზმის კრიზისთან ერთად ხდებოდა უფრო მშვიდი, მაგრამ არანაკლებ მნიშვნელოვანი რევოლუცია ეკონომიკის სფეროში. ამგვარი რევოლუციის ერთდროულად გამოხატულებაცა და მიზეზიც გახლდათ აღმოსავლეთი აზიის ფენომენალური ეკონომიკური წინსვლა მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ. ეს ზღაპრული წინსვლა მხოლოდ ადრევე მოდერნიზებული იაპონიით არ შემოფარგლულა. საბოლოო ჯამში მან აზიის პრაქტიკულად ყველა ის ქვეყანა მოიცვა, რომლებმაც საბაზრო პრინციპები გაიაზრეს და გლობალურ კაპიტალისტურ ეკონომიკურ სისტემაში ინტეგრირება მოისურვეს. მათი მაგალითი იმის გარანტიას იძლეოდა, რომ ღარიბ ქვეყნებსაც კი, ყოველგვარი სხვა რესურსების გარეშე, საკუთარი მოსახლეობის მუყაითი შრომის გარდა, შეეძლოთ კარგად ესარგებლათ საერთაშორისო ეკონომიკური სისტემის ღია ბუნებით, ფანტასტიკური რაოდენობით შეექმნათ ახალ-ახალი დოვლათი და სწრაფად ამოევსოთ უფსკრული, რომელიც მათ ჩრდილოეთი ამერიკისა და ევროპის დალაგებული, ძლიერი კაპიტალისტური ქვეყნებისგან ჰყოფდა.

აღმოსავლეთ აზიურ ეკონომიკურ სასწაულს გულდასმით აკვირდებოდა მთელი მსოფლიო, განსაკუთრებით კი კომუნისტური ბლოკი. გარკვეული თვალსაზრისით, კომუნიზმის საბოლოო კრიზისი დაიწყო მაშინ, როცა ჩინეთის ლიდერებმა გააზრეს, როგორ ჩამოიტოვა ისინი დანარჩენმა, კაპიტალისტურმა აზიამ და

დარწმუნდნენ, როგორ გაწირა სოციალისტურმა ცენტრალიზებულმა დაგეგმვამ ქვეყანა სამუდამო ჩამორჩენილობისა და სიღატაკისათვის. სწორედ ამას მოჰყვა ლიბერალური რეფორმების გატარება, რის შედეგადაც ჩინეთში ხუთ წელიწადში გაორმაგდა მარცვლეულის წარმოება და ერთხელ კიდევ თვალნათლივ დადასტურდა საბაზრო პრინციპების უპირატესობა. აზიური გამოცდილი უფრო მოგვიანებით საბჭოთა ეკონომისტებმაც შეითვისეს, რომლებსაც მშვენივრად ესმოდათ, რა დამანგრეველი ზარალი მოუტანა ქვეყნისათვის ცენტრალიზებულ დაგეგმვას. აღმოსავლეთ ევროპელებს ყოველივე ამის სხვებისგან სწავლა ნაკლებად სჭირდებოდათ; მათ სხვა კომუნისტებზე უკეთ იცოდნენ, რომ თანამედროვე დასავლეთევროპელთა ცხოვრების დონის მიღწევაში, უპირველეს ყოვლისა, ომის შემდეგ საბჭოელთაგან ძალით თავსმოხვეული სოციალისტური სისტემა უშლიდათ.

თუმცა, აღმოსავლეთაზიური ეკონომიკური საოცრების მკვლევარები მხოლოდ კომუნისტური ბლოკით არ იფარგლებოდნენ. მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა ლათინოამერიკელთა ეკონომიკურ აზროვნებაშიც. 50-იან წლებში, როცა გაერთიანებული ერების ეკონომიკურ კომისიას სათავეში არგენტინელი ეკონომისტი რაულ პრებიში ედგა, ძალზე მოდური იყო არა მარტო ამ რეგიონის, არამედ ზოგადად მესამე სამყაროს დაბალი განვითარების გადაბრალება გლობალურ კაპიტალისტურ სისტემაზე. სერიოზულად ამტკიცებდნენ, თითქოს ევროპისა და ამერიკის უფრო ადრე დაწინაურებულმა ქვეყნებმა, სინამდვილეში, მხოლოდ თავიანთი ინტერესების სასარგებლოდ მოაწყვეს მსოფლიო ეკონომიკა და ისინი, ვინც დამოუკიდებლობას შედარებით გვიან მიაღწიეს, სამუდამოდ მიუსაჯეს მხოლოდ ნედლეულის მიმწოდებლად დარჩენა. ასეთი გაგება 90-იანი წლების დამდეგისათვის ძირფეს-

ვიახად შეიცვალა: ხელისუფლების სათავეში მოსვლისთანავე პრეზიდენტი კარლოს შალინას დე გორტარი მექსიკაში, პრეზიდენტი კარლოს მენემი არგენტინაში და პრეზიდენტი ერნანდო დე მელო ბრაზილიაში, ერთნაირად ცდილობდნენ დაენერგათ ეკონომიკური ლიბერალიზაციის შორსგამიზნული პროგრამები და ერთსულოვნად აღიარებდნენ როგორც საბაზრო კონკურენციის აუცილებლობას, ისე მსოფლიო ეკონომიკის ღია ხასიათსაც. ჩილემ უფრო ადრე, პინოჩეტის დროს, 80-იან წლებში განახორციელა პრაქტიკულად ლიბერალური ეკონომიკური პრინციპები და მის შედეგად ქვეყნის ეკონომიკა პირველად გახდა ყველაზე ჯანსაღი მთელს სამხრეთ ნახევარსფეროში პრეზიდენტ პატრისიო ალვინის დიქტატურის შემდეგ, ახალმა, დემოკრატიულად არჩეულმა ლიდერებმა მოღვაწეობა დაიწყეს იმ წინაპირობით, რომ მათი ეკონომიკის დაბალი განვითარება განპირობებული იყო არა კაპიტალიზმის რაღაც შინაგანი უთანასწორობით, არამედ სწორედ კაპიტალიზმის არასაკმარისი დონით მათ ქვეყნებში. ნაციონალიზაციისა და საგარეო დახმარების ძებნას ახალი ლოზუნგები – პრივატიზაცია და თავისუფალი მეწარმეობა – ამჯობინეს. ამავე დროს, ლათინური ამერიკის ინტელექტუალთა მარქსისტული ორთოდოქსია სერიოზული გამოცდის წინაშე დადგა ისეთი მწერლების მხრიდან, როგორებიც არიან ერნანდო დე სოტო, მარიო ვარგას ლიოსა და კარლოს რანხელი: თანდათანობით მათ მიერ ნაქადაგებ ლიბერალურ, საბაზრო ორიენტაციის მატარებელ ეკონომიკურ იდეებს უაღრესად დიდი აუდიტორია გამოუჩნდა.

ათასწლეულის ბოლოს, ერთი მხრივ, ავტორიტარიზმის, მეორე მხრივ კი, სოციალისტური ცენტრალიზებული დაგეგმარების ერთდროულმა კრიზისმა, პოტენციურად საყოველთაო მნიშვნე-

ლობის მქონე იდეოლოგიად ლიბერალური დემოკრატიაღა დაგვიტოვა. ორასი წელი გავიდა, რაც თავისუფლებისა და თანასწორობის პრინციპებმა სიცოცხლე შთაბერეს ფრანგულ და ამერიკულ რევოლუციებს და მთელი ამ ხნის მანძილზე არა მარტო თავიანთი სიცოცხლისუნარიანობა, არამედ სრულყოფის უნარიც დაადასტურეს.

ლიბერალიზმი და დემოკრატია, მართალია, მჭიდროდ ურთიერთდაკავშირებული, მაგრამ მაინც განსხვავებული ცნებებია. ლიბერალიზმი შეიძლება განვმარტოთ როგორც უბრალოდ კანონის უსუნაციობა, როდესაც აღიარებულია გარკვეული პიროვნული უფლებების დამოუკიდებლობა ხელისუფლების კონტროლისაგან. ამ უფლებათა განსაზღვრის ფართო ნაირსახეობა შეიძლება არსებობდეს. მაგრამ ჩვენ იმას გამოვიკვლევთ, რაც მოცემულია ლორდ ბრაისეს კლასიკურ შრომაში დემოკრატიის შესახებ. ბრაისე გამოყოფს მხოლოდ სამ ძირითადს უფლებას: სამოქალაქოს – "მოქალაქეთა გათავისუფლება კონტროლისაგან, რაცა საქმე ეხება მის პიროვნებას და საკუთრებას"; რელიგიურს – "გათავისუფლება კონტროლისაგან რელიგიური შეხედულებების გამოხატვისა და ღვთისმსახურების დროს"; და პოლიტიკურს – "კონტროლისაგან გათავისუფლება ყველა იმ შემთხვევაში, როდესაც ისე არ ხარალდება მთელი საზოგადოების კეთილდღეობა, რომ კონტროლი გახდეს აუცილებელი". აქვე მოიაზრება პრესის თავისუფლების ფუნდამენტური უფლებაც. სოციალისტურ ქვეყნებში ნეკრულებრივი ამბავი იყო ისეთი მეორეხარისხოვანი და მესამეხარისხოვანი ეკონომიკური უფლებების დაუინებული მოთხოვნაც, როგორიცაა შრომის, ბინის თუ ჯანმრთელობის დაცვის უფლებები. ოღონდ, ასეთი გავრცობილი სიის პრობლემა ისაა, რომ ამ უფლებების მოპოვება აშკარად ვერ უთანხმდება სხვა

უფლებებს. იქნება ეს კერძო საკუთრებისა თუ თავისუფალი ეკონომიკური გაცვლა-გამოცვლის უფლებანი. ამიტომაც ყველაზე ბრაისს უყვარს მოკლე და უყვარს ტრადიციულ ჩამონათვალს, რომელიც, თავის მხრივ, სრულ შესაბამისობაშია ამერიკულ "ბილთან უფლებათა შესახებ".

მეორე მხრივ, დემოკრატია არის მთლიანობაში ყველა მოქალაქის უფლება, ხელისუფლებაში ყველს წილი, ანუ, ყველა მოქალაქის უფლება, მისცეს ხმა არჩევნებზე და ჩაერთოს პოლიტიკურ საქმიანობაში. პოლიტიკური მოღვაწეობის უფლება კიდევ ერთ – ალბათ უმნიშვნელოვანეს – ლიბერალურ უფლებად შეიძება ჩაითვალოს, და სწორედ ამ მიზეზის გამოა ლიბერალიზმი ისტორიულად ასე მჭიდროდ გადაჯაჭვული დემოკრატიასთან.

იმის გარჩევისას, თუ რომელი ქვეყანებია დემოკრატიული, ჩვენ დემოკრატიის მკაცრად ფორმალური განსაზღვრებით ვიხელმძღვანელებთ. ქვეყანა დემოკრატიულია, თუკი ის შესაძლებლობას აძლევს თავის მოსახლეობას აირჩიოს სასურველი ხელისუფლება პერიოდული, ფარული, მრავალპარტიული არჩევნების გზით სრულწლოვანთათვის საყოველთაო და თანასწორი ხმის უფლების არსებობის პირობებში. ამავე დროს, მხოლოდ ფორმალური დემოკრატია ყოველთვის ვერ უზრუნველყოფს არჩევნებში თანასწორ მონაწილეობას და თანასწორ უფლებებს. დემოკრატიული პროცედურები შეიძლება მართული იქნას ელიტის მიერ და ყოველთვის სუსტად ვერ ირეკლავენ ხალხის სურვილებსა თუ ჭეშმარიტ პირად ინტერესებს. მაგრამ, როგორც კი ოპოზიციალური განსაზღვრების ავცდებით, თავისთავად შესაძლებელსა და დასაშვებს ეხლით დემოკრატიული პრინციპის უსასრულო განქიქება. ამ საუკუნეში ყველაზე დაუნდობელი მტრები თავს ესხმოდნენ "ფორმალურ" დემოკრატიას სწორედ "ჭეშმარიტი" დემოკრატიის

სახით. ამით ამართლებდა ლენინი და ბოლშევიკური პარტია რუსეთის დამფუძნებელი კრების განდევნას და პარტიის დიქტატურის გამოცხადებას, რასაც შედეგად "ნაღდი" დემოკრატია უნდა მოჰყოლოდა "ხალხის სახელით". თავის მხრივ, ფორმალური დემოკრატია ნამდვილ ინსტიტუციონალურ თავდაცვის საშუალებას გვთავაზობს დიქტატურისაგან და რეალურადაც, საბოლოო ჯამში, უფრო ხელეწიფება "ჭეშმარიტი" დემოკრატიის დამყარება.

რამდენადაც ლიბერალიზმი და დემოკრატია, ჩვეულებრივ, მხარდამხარ მიაბიჯებენ. მათი გაცალკევება ალბათ უფრო თეორიულად შეიძლება. არ არის გამორიცხული, ქვეყანა იყოს ლიბერალური და არ იყოს ბოლომდე დემოკრატიული, როგორც, მაგალითად, მეთვრამეტე საუკუნის ბრიტანეთი, სადაც უფლებათა ფართო სპექტრი არჩევნებში მონაწილეობის უფლების ნაცვლით, მთლიანად ჰქონდა მინიჭებული მხოლოდ ვიწრო სოციალურ ელიტას. ასევე შესაძლებელია ქვეყნის დემოკრატიულობა ლიბერალიზმის, ანუ, პიროვნებათა და უმცირესობათა უფლებების დაცვის გარეშე. ამის მშვენიერი მაგალითია თანამედროვე ირანის ისლამური რესპუბლიკა, რომელიც მესამე სამყაროს სტანდარტების კვალობაზე საკმაოდ სამართლიანად ატარებს რეგულარულ არჩევნებს და უფრო დემოკრატიულ ხაზს მიჰყვება, ვიდრე შაჰის მმართველობის დროს. მაგრამ ისლამური ირანი ლიბერალურ სახელმწიფოდ ნამდვილად ვერ ჩაითვლება: აქ არ არსებობს არც სიტყვის, არც თავყრილობების, რაც მთავარია, არც რელიგიური აღმსარებლობის თავისუფლება. ირანის მოქალაქეთა ყველაზე ელემენტარულ უფლებებსაც კი არ იცავს კანონის უზენაესობა და ამგვარი სიტუაცია კიდევ უფრო აუარესებს ეთნიკური და რელიგიური უმცირესობების მდგომარეობას.

ეკონომიკური განმეცლისების მხრივ, ლიბერალიზმი არის თავისუფალი ეკონომიკური აქტივობისა და ეკონომიკური ალებმიცემის უფლების აღიარება კერძო საკუთრებისა და ბაზრის საფუძველზე. რამდენადაც ტერმინმა "კაპიტალიზმმა" წლების მანძილზე ამდენი დამამცირებელი მნიშვნელობა შეიძინა, ბოლო დროს მოდად იქცა მის ნაცვლად "თავისუფალი საბაზრო ეკონომიკაზე" საუბარი; თუმცა, ეკონომიკური ლიბერალიზმი-სათვის ორივე ეს განსახლერა საკმაებით მისაღებია. აშკარაა, რომ ეკონომიკური ლიბერალიზმის საკმაოდ ფართო ცნებისათვის მრავალი შესაძლო ინტერპრეტაცია არსებობს – დაწყებული რონალდ რეიგანის შეერთებული შტატებით და მარგარეტ ტეტჩერის ბრიტანეთით, სკანდინავიის სოციალ-დემოკრატების ნათელით და მექსიკია თუ ინდოეთის შედარებით უფრო "სახელმწიფო ეკონომიკის" გამჭარებელი რეჟიმებით დამთავრებული. ქვეყნა თანამედროვე კაპიტალისტურ სახელმწიფოს გააჩნია ფართო სახელმწიფო სექტორი, თუმცა უმრავლეს სოციალისტურ ქვეყანაში რადაც ხარისხით მაინც იქნა დაშვებული კერძო ეკონომიკური აქტივობა. სერიოზული დავა იყო იმ საკითხზე, როდის ხდება სახელმწიფო სექტორი საიმისოდ საკმარისად ფართო, ქვეყანა ლიბერალურად რომ ჩაითვალოს. ზუსტი პროცენტული შედარებების ძიების ნაცვლად, ალბათ უფრო სასარგებლო იქნება თუ დავაკვირდებით, რა პირობებით თანხმდება სახელმწიფო კერძო საკუთრებისა და კერძო მწარმოების ლეგიტიმურობას. ის სახელმწიფოები, რომელნიც ხელს უწყობენ და თავგამოდებით იცავენ კერძო სექტორის ინტერესებს, ალბათ უცილობლად ლიბერალურებად უნდა მივიჩნიოთ, ხოლო ისინი, რომლებიც ამას ეწინააღმდეგებიან, ანდა სხვა პრინციპებზე (ვთქვათ, "ეკონომიკურ სამართლიანობაზე")

დაურღნობით ცდილობენ პოზიციების გამაგრებას, ლიბერალობის მაგალითებად ვერ გამოდგებიან.

ავტორიტარიზმის ამჟამინდელი კრიზისი თავისთავად სრულიადაც არ გულისხმობს ლიბერალურ-დემოკრატიული რეჟიმების შექმნას და არც ყველა ახლადდამყარებული დემოკრატიაა სერიოზული საფრთხისაგან დაცული. აღმოსავლეთი ევროპის ქვეყნები პირისპირ შეეჯახნენ მათი ეკონომიკების დამანგრეველი ცვლილებებით გამოწვეულ პრობლემებს, ლათინური ამერიკის ახალი დემოკრატიები კი დღემდე ხელფეხშებორკილნი არიან უწინდელი ეკონომიკური უთანაბრობის საშინელი მემკვიდრეობით. აღმოსავლეთ აზიის ბევრმა სწრაფად დაწინაურებულმა ქვეყანამ, თუმცა ეკონომიკურად ლიბერალურმა, პოლიტიკური ლიბერალიზაციის მოთხოვნებს ვერ უპასუხა. ლიბერალურმა რევოლუციამ შედარებით ხელუხლებელი დატოვა გარკვეული არეალები, ვთქვათ, ახლო აღმოსავლეთი. მათ წინაშე მდგომი ურთულესი პრობლემების გამო, გამორიცხული არ არის პერუც და ფილიპინებიც კვლავ ამა თუ იმ ყაიდის დიქტატურისკენ გადაიხაროს.

მაგრამ, არც იმ ფაქტმა, რომ დემოკრატიზაციის პროცესს თან ახლავს შეფერხებები და იმედის გაცრუებანი, არც იმან, რომ ყველა ქვეყანაში საბაზრო ეკონომიკა ერთნაირად ვერ აყვავდება, მაინც არ უნდა დაგვატოვებინოს უყურადღებოდ ის უფრო გლობალური და მნიშვნელოვანი მოვლენა, რაც დღეს მსოფლიო ისტორიაში ხდება. დროთა განმავლობაში ქვეყნის პოლიტიკური თუ ეკონომიკური მოწყობის ფორმათა არჩევანი აშკარად შემცირდა. კაცობრიობის ისტორიაში არსებულ სხვადასხვა რეჟიმთა ტიპთაგან, მონარქიებიდან, არისტოკრატიებიდან თუ რელიგიური თეოკრატიებიდან მოყოლებული ჩვენი საუკუნის ფაშისტურ და კომუნისტურ დიქტატურებამდე, მეოცე საუკუნის ბოლომდე შეურყვნე-

ლად მმართველობის მხოლოდ ერთადერთმა ფორმამ, ლიბერალურმა დემოკრატიამ, გაძლო.

სხვა სიტყვებით თუ ვიტყვით, გაიმარჯვა არა იმდენად ლიბერალურმა გამოცდილებამ, რამდენადაც ლიბერალურმა იდეამ. მსოფლიოს ძალიან დიდი ნაწილისათვის უკვე არ არსებობს არავითარი უნივერსალობის პრეტენზიის მქონე იდეოლოგია, რომელიც მეტოქეობას დაუპირებდა ან გაუწევდა ლიბერალურ დემოკრატიას და არც ლეგიტიმურობის რაიმე სხვა უნივერსალური პრინციპი, ადამიანთა დამოუკიდებლობის გარდა. მონარქიზმი, მისი სხვადასხვაგვარი გამოვლინებით XX საუკუნის დასაწყისიდან მოყოლებული თითქმის ყველგან და მთლიანად დამარცხდა. ფაშიზმიცა და კომუნიზმიც, ლიბერალური დემოკრატიის ძირითადი მეტოქეები ლამის დღემდე. ორივე დისკრედიტირებულია. თუკი საბჭოთა კავშირი (ან მისი მემკვიდრე) ბოლომდე ვერ გადემოკრატიულდა, თუკი პერუ და ფილიპინები ისევ დაბრუნდნენ ავტორიტარიზმის ამა თუ იმ ფორმას, ვინმე პოლკოვნიკს ან ბიუროკრატს, რომელსაც პრეტენზია ექნება მთელი რუსი, პერუელი თუ ფილიპინელი ხალხის სახელით ოლიგარქიას, მაინც დემოკრატიის ენის შესწავლა მოუწევს საერთაშორისო სტანდარტიდან საკუთარი გადახრის გასამართლებლად.

უეჭველია, ლიბერალიზმისა და კომუნიზმის მსგავსად, ისლამიც შეიცავს სისტემურ და თანმიმდევრულ იდეოლოგიას, თავისი სნაიბრივი კოდექსითა და პოლიტიკური თუ სოციალური სამართლიანობის დოქტრინით. ისლამის განაცხადი პოტენციურად უნივერსალურია, ის ხელს უწვდის ყველა ადამიანს, როგორც ასეთს, მიუხედავად ეთნიკური თუ ეროვნული კუთვნილებისა. და ისლამმა მართლაც დაამარცხა ლიბერალური დემოკრატია ისლამური სამყაროს დიდ ნაწილში, რითაც სერიოზულად

დაემუქრა ლიბერალურ პრაქტიკას. ზოგადად, ისეთ ქვეყნებშიც კი, სადაც ამ უკანასკნელს ჯერ პოლიტიკური ძალაუფლებისთვის არც მიუღწევია. ცივი ომის დამთავრებას ევროპაში დაუყოვნებლივ მოჰყვა დასავლეთის გამოწვევა ერაყის მხრიდან, რაშიც, როგორც ამბობენ, სწორედ ისლამის ფაქტორი თამაშობდა გარკვეულ როლს.

მიუხედავად იმ ძალისა, რასაც ისლამი ამჟამინდელი აღორძინებისას ამჟღავნებს, ფაქტი მაინც ფაქტად რჩება – ამ რელიგიას პრინციპში არავითარი გავლენა არა აქვს კულტურულად არაისლამურ არეალებზე. როგორც ჩანს, ისლამის კულტურული ექსპანსიები დამთავრდა: მან შეიძლება კვლავაც შეიძინოს მიმდევრები, მაგრამ მისი მოძღვრება ვერავითარ გამოძახილს ვერ პოულობს, ვთქვათ, ბერლინის, ტოკიოსა თუ მოსკოვის ახალგაზრდობის მხრიდან. დღეს, თითქმის, მილიარდი ადამიანია კულტურულად ისლამური სამყაროს წევრი – დედამიწის მოსახლეობის ერთი მეხუთედი – მაგრამ მათ, იდეების დონეზე, არ შეუძლიათ რაიმე დაუპირისპირონ ლიბერალურ დემოკრატიას მის "საკუთარ" ტერიტორიაზე. ისლამური სამყარო შეიძლებოდა უფრო დაუცველი, უფრო იოლად შესაღწევადი მოგვჩვენებოდა ლიბერალური იდეებისათვის, ვიდრე პირიქით, რადგან ბოლო საუკუნენახევრის განმავლობაში ლიბერალიზმმა მრავალრიცხოვანი და ძლიერი მაჰმადიანი მიმდევარი შეიძინა. მაგრამ ახლანდელი ფუნდამენტალისტური აღორძინების ერთი მიზეზთაგანი ტრადიციული ისლამური საზოგადოებისათვის ლიბერალური, დასავლური ფასეულობების მუქარის ძლიერი განცდაა.

მყარ, დროით გამოცდილ ლიბერალურ დემოკრატიულ საზოგადოებებში მცხოვრებნი, უჩვეულო სიტუაციის მომსწრენი ვხდებით. ჩვენი ბებია-ბაბუების თაობაში ბევრ ჭკუადამჯდარ ადამიან-

სიც კი შეეძლო წინასწარ განეჭვრიტა ნათელი სოციალისტური მომავალი, როცა მოისპობოდა კერძო საკუთრება და კაპიტალიზმი და თავად პოლიტიკაც უსარგებლო საქმე გახდებოდა; დღეს, პირიქით, უკვე ძალიან გვიჭირს რადიკალურად ჩვენსაზე უკეთესი სამყაროს წარმოდგენა, არადემოკრატიული და არაკაპიტალისტური მომავლის განჭვრეტა. რეალური მოცემულობის ფარგლებში, რა თქმა უნდა, ბევრი რამ შეიძლება უკეთ ყოფილიყო: შეიძლებოდა ყველა უბინაო უზრუნველგვეყო ბინით, ქალთა სქესი და ყველა სახის უმცირესობანი – თანაბარი უფლებებით, უფრო მეტად შეგვეწყო ხელი კონკურენციისათვის და შეგვექმნა უფრო მეტი სამუშაო ადგილი. მეორე მხრივ, შიძლებოდა წარმოგვედგინა სამყაროს ისეთი სურათი მომავალში, რომელიც არსებულზე მნიშვნელოვანწილად უარესიც იქნებოდა – კვლავ დაბრუნდებოდა ეროვნული, რასობრივი თუ რელიგიური შეუწყნარებლობა, ანდა გლობალური ომი თუ ეკოლოგიური კატასტროფა მოგვიღებდა ბოლოს. ერთადერთი, რასაც ვერ წარმოვიდგენთ და საკუთარ თავს ვერ დავუხატავთ, ესაა ამჟამინდელისგან არსებითად განსხვავებული და თან უკეთესი სამყარო. ნაკლებად "ტვინჭყლეტია" ეპოქებიც თვლიდნენ თავს ყველაზე უკეთესებად, მაგრამ ჩვენი დასკვნის გაკეთების საფუძველს გვაძლევს ის არაქათის გამომცლელი და, საბოლოოდ, ამაო შრომა, რაც ლიბერალურ დემოკრატიაზე უკეთესი ალტერნატივების ძიებაში დავხარჯეთ.

ფაქტი ფაქტად რჩება, ძნელია მას გაექცე და დღეს მიმდინარე მსოფლიო ლიბერალური რევოლუციის მაჯისცემაც; ამგვარი შეკითხვის დასმას გვავალდებულებს: ლიბერალური დემოკრატიის უბრალოდ დროებითი აღმავლობის მომსწრენი ვართ ყველანი, თუ მოქმედებს განვითარების რაღაც შორსგამიზნული სქემა, რასაც

საბოლოო ჯამში, ყველა ქვეყანა ლიბერალური დემოკრატიის მომართულებისკენ უნდა წაიყვანოს?

ბოლოს და ბოლოს, ამჟამინდელი ტენდენცია დემოკრატიისკენ შეიძლება მართლა ციკლური მოვლენა აღმოჩნდეს. გავიხსენოთ 60-იანი წლების ბოლო და 70-იანი წლების დასაწყისი, როცა შეერთებული შტატები თვითრწმენის ძლიერ კრიზისს განიცდიდა ვიეტნამის ომისა და უოთერგეიტის სკანდალის გამო. მთელი დასავლეთი პარალიზებული იყო OPEC –ის ნავთობის embargo-ს შედეგად; სამხედრო პუტჩების სერიამ დაამხო ლათინური ამერიკის დემოკრატიების უმრავლესობა; ანტიდემოკრატიული რეჟიმებიც ერთი შეხედვით, ნათელი მომავლისკენ მიაბიჯებენ – საბჭოთა კავშირი, კუბა და ვიეტნამი. საუდის არაბეთი, ირანი და სამხრეთ აფრიკა. მაშ, რა საფუძველი გაგვაჩნია არ ვფლობდით 70-იანი წლების სიტუაციის კვლავ განმეორების, ან უფრო უარესი, 30-იანი წლების დაბრუნების მაშინდელი ანტიდემოკრატიული იდეოლოგიის შეხლა-შემოხლით?

უფრო მეტიც, განა არ შეიძლება ვამტკიცოთ, რომ ავტორიტარიზმის მიმდინარე კრიზისი ბუნებრივი შემთხვევითობაა, პოლიტიკური პლანეტების იშვიათი თანხვედრა, რაც მომდევნო ასი წლის განმავლობაში აღარ განმეორდება? არადა 70-იან, 80-იან წლებში ავტორიტარიზმიდან სხვალასხვაგვარ და სხვალასხვა მიმართულებით გადახრებს თუ გულდასმით შეეცნობით, ბევრი მაგალითი დაგეხმარებათ ამ ფაქტების შემთხვევით ბუნებას. რაც უფრო მეტი იცის კაცმა ამა თუ იმ ცალკეული ქვეყნის შესახებ, მით უფრო ნათლად ხედავს იმ "გარეგან თანხვედრათა მორევს", რაც ამ ქვეყანას მეზობლებისაგან გამოაცალკევებს და მით უფრო მეტად რწმუნდება იმ შემთხვევითი გარემოებების არსებობაში, რასაც შედეგად დემოკრატია მოჰყოლია. მოვლენები

ნამდვილად შეიძლებოდა სხვაგვარად განვითარებულიყო: შეიძლებოდა 1975 წელს პორტუგალიაში კომუნისტურ პარტიას გაემარჯვა, ანდა ესპანეთში დემოკრატიზაციის პროცესი არ დაწყებულიყო. მეფე ხუან კარლოსს რომ არ ეკისრა ასეთი სწორი და "დამამშვიდებელი" როლი. ლიბერალურ იდეებს არავითარი ძალა არ გააჩნია იმ ცოცხალი შემსრულებლებისგან დამოუკიდებლად, ვინც მათ ახორციელებს. ანდროპოვს და ჩერნენკოს რომ უფრო დიდხანს ეცოცხლათ, ანდა გორბაჩოვი სხვა ყაიდის პიროვნება ყოფილიყო, მოვლენათა მსვლელობა საბჭოთა კავშირში და აღმოსავლეთ ევროპაში სულ სხვა იქნებოდა 1985-დან 1991 წლამდე. საზოგადოებრივ მეცნიერებებში გავრცელებული თანამედროვე მოდის გავლენით, კაცს გაუჩნდება ცდუნება თქვა, რომ დემოკრატიზაციის პროცესს მართავს ლიდერის პიროვნული მეობისა თუ საზოგადოებრივი აზრის ამგვარი, გაუთვალისწინებელი პოლიტიკური ფაქტორები და ყოველი ცალკეული შემთხვევაც უნიკალურად მიიჩნიო, როგორც პროცესის მსვლელობის, ისე შედეგის თვალსაზრისითაც.

მაგრამ, თუკი არა მხოლოდ განვლილ თხუთმეტ წელიწადს, არამედ ისტორიის მთელ გეზს გავადევნებთ თვალს, აშკარა ხდება, რომ დემოკრატია იწყებს სრულიად განსაკუთრებული და ნათლად გამოკვეთილი ადგილის "დაპყრობას". მართალია, მსოფლიო მასშტაბით მას ციკლურობა კი ახასიათებს, მაგრამ, ამავე დროს, მუდამ თვალშისაცემი იყო კაცობრიობის საკუკუნოებრივი ლტოლვაც დამოუკიდებლობისაკენ. ოღონდ დემოკრატიულ სახელმწიფოთა რაოდენობის ხრდა არ ყოფილა არც უწყვეტი და არც ცალმხრივი; ლათინურ ამერიკაში 1975 წელს უფრო ნაკლები დემოკრატიული ქვეყანა იყო, ვიდრე 1995-ში და მთლიანად მსოფლიოც ნაკლებად დემოკრატიული იყო 1940 წელს 1919-თან

შედარებით, დემოკრატიული აღზევების პერიოდებს რადიკალური გადახრები და უკანდახევები წყვეტდა, როგორც მაგალითად ნაციზმი და სტალინიზმი. მეორე მხრივ, ყველა ამ გაუკუღმართებულ რეჟიმსაც ბუნებრივად ისეთი სახეცვლილება ახასიათებდა, რასაც დროთა ვითარებაში აუცილებლად მოსდევდა დემოკრატთა საერთო რაოდენობის შთამბეჭდავი ზრდა მთელს სამყაროში. უფრო მეტიც, დამოკრატიულ სისტემაში მცხოვრებთა პროცენტული შედარება მსოფლიოს მთელ მოსახლეობასთან თვალნათლივ გაიზრდება, თუკი უახლოეს ოცდაათ წელიწადში საბჭოთა კავშირი და ჩინეთი ბოლომდე თუ არა, ნაწილობრივ მაინც გადმოკრატიულდებიან. მოკლედ, ლიბერალური დემოკრატიული მმართველობის და მისი მოკავშირე ეკონომიკური ლიბერალიზმის არეალის გაფართოება, მართლაც ყველაზე ღირსშესანიშნაი მაკროპოლიტიკური ფენომენი იყო ბოლო ოთხი ასეული წლის მანძილზე.

დემოკრატია ნამდვილად იშვიათობას წარმოადგენდა კაცობრიობის ისტორიაში, იმდენად, რომ 1776 წლამდე მსგავსიც არსად არაფერი არსებობდა (ამ შემთხვევაში პერიკლეს ათენის დემოკრატია გათვალისწინებული არ არის, რადგან ის სისტემატურად არ იცავდა პიროვნების უფლებებს). იმ წლებზე გადაანგარიშებით, რაც საქარხნო ნაწარმი, აუტომობილები და მრავალმილიონიანი ქალაქები არსებობს, ყველაფერი ესეც იშვიათობაა მსოფლიო ისტორიისათვის, მაშინ როცა მონობის, დინასტიური მონარქიისა და დინასტიური ქორწინების გამოცდილება დროის უსაშველოდ დიდ პერიოდებს მოიცავს. მაგრამ ასეთია არა მოვლენის სიხშირე ან ხანგრძლივობა, არამედ ტენდენცია: განვითარებულ სამყაროში დღეს ისევე წარმოუდგენლად გვესვენება

ქალაქებისა და მანქანების გაქრობა უახლოეს მომავალში, როგორც მონათმფლობელური წყობილების აღდგენა.

სწორედ, კაცობრიობის წარსულის რეალობის ფონზე იძენს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას დღეს მიმდინარე ლიბერალური რევოლუციის ფაქტიურად საყოველთაო ხასიათი, რამდენადაც თავისებურებს ქმედითი ფუნდამენტური პროცესის არსებობას, რომელიც ლიბერალური დემოკრატიისაკენ საერთო ევოლუციურ სტრატეგიას კარნახობს ადამიანთა ყველა საზოგადოებას განურჩევლად. ამ პროცესში მწვერვალებისა და უფსკრულების გამოწვნა გარდაუვალია. მაგრამ, ამავე დროს, დიდი სიბეცე და შესწორებაა რომელიმე ცალკეულ ქვეყანაში, ან თუნდაც მსოფლიოს ამა თუ იმ რეგიონში ლიბერალური დემოკრატიის მარცხის დამოწმება ზოგადად დემოკრატიის სისტემის გასამართლებლად. თავისთავად ციკლურობაცა და ხარვეზებიც სრულებით არაა შეუთავსებადი მიზანმიმართულ და უნივერსალურ ისტორიასთან, ზუსტად ისევე, როგორც ბიზნესის ციკლების არსებობა არ გამორიცხავს პერსპექტივაში ეკონომიკური ბუმის შესაძლებლობას.

დემოკრატიულ მმართველობათა რიცხვის ზრდაზე არა ნაკლებად შთამბეჭდავია ის ფაქტიც, რომ ამგვარმა მმართველობამ საწყისი პლაცდარმიდან დასავლეთ ევროპასა და ჩრდილოეთ ამერიკაში გზა გაიკაფა და მნიშვნელოვანი სიერცეებიც დიკავა ისეთ არეალებში, სადაც არ იზიარებენ ევროპულ და ჩრდილოამერიკულ პოლიტიკურ, რელიგიურ თუ კულტურულ ტრადიციებს. ერთ დროს სერიოზულად ამტკიცებდნენ განსაკუთრებული იბერიული ტრადიციის არსებობას, რომელიც ძირისძირამდე მიიჩნეოდა "აუტორიტარულად, პატრიარქალურად, კათოლიკურად, კორპორატიულად და ნახევრად ფეოდალურად". ესპანეთისთვის,

პორტუგალიისათვის ან ლათინური ამერიკის ქვეყნებისათვის დასავლეთ ევროპისა თუ შეერთებული შტატების ლიბერალური დემოკრატიის სტანდარტების მისადაგება "ეთნოცენტრიზმის" ბრალდებას იწვევდა მავანთა მხრიდან. არადა, უფლებათა ეს უნივერსალური სტანდარტები იბერიული ტრადიციის ხალხებმა საკუთარი ნებით აიტაცეს და 70-იანი წლების შუა ხანებიდან ესპანეთმა და პორტუგალიამ მყარ დემოკრატიასაც მიაღწიეს და ეკონომიკური ინტეგრაციის გზაზე დამდგარ ევროპასაც გაცილებით უფრო მჭიდროდ დაუკავშირდნენ. ეს სტანდარტები რიგით სიტყვად არც ლათინური ამერიკის, აღმოსავლეთ ევროპის, აზიისა და მსოფლიოს სხვა რეგიონის ხალხებისათვის დარჩენილა. დემოკრატიის წარმატება სხვადასხვა არეალში და განსხვავებულ ხალხებში გვაფიქრებინებს, რომ მის საფუძველში ჩადებული თანასწორობისა და თავისუფლების პრინციპები არაკანონზომიერი შემთხვევითობების ან ეთნოცენტრისტული ცრურწმენის შედეგები კი არ არის, არამედ უდიდესი აღმოჩენა ადამიანის ბუნების შესახებ. და ეს სიმართლეც კი არ კნინდება, პირიქით – უფრო იზრდება, თუკი კოსმოპოლიტიკურ თვალსაზრისს მოვიმარჯვებთ.

შეკითხვა, საერთოდ არსებობს თუ არა ისეთი რამ, როგორიც კაცობრიობის უნივერსალური ისტორიაა, ახალი არ გახლავთ. სინამდვილეში ეს ძველთაძველი კითხვაა და მისი ახლებურად დასმაც ბოლოდროინდელმა მოვლენებმა გვაიძულა. პირველი, ყველაზე სერიოზული და თანმიმდევრული ავტორები, ვინც უნივერსალური ისტორიის დაწერას ცდილობდნენ, მის უმთავრეს არსს თავისუფლების განვითარებაში ხედავდნენ. მათთვის ისტორია მოვლენათა ბრმა თანმიმდევრობა კი არა, სავსებით გამოკვეთილი აზრის მქონე მთლიანობა იყო, სადაც ჩნდებოდა და ქრებოდა ადამიანის სხვადასხვაგვარი იდეები სამართლიანი პო-

ლიტიკური თუ სოციალური წესრიგის თაობაზე. და თუ ჩვენ იმ ზღვარს მივადექით, როცა უკვე აღარ შეგვიძლია ჩვენი გარემომცველისგან განსხვავებული სამყარო წარმოვიდგინოთ, განვჭვრიტოთ რაიმე აშკარა და უეჭველი გზა, რაც მომავალში ძირეულად გააუმჯობესებს ახლანდელ წესობას, მაშინ კეთილი უნდა ვინებოთ და ისტორიის სასრულის შესაძლებლობაც ვივარაუდოთ.

კაცობრიობის უნივერსალური ისტორია და სამყაროს ისტორია სხვადასხვა ცნებებია. ანუ, უნივერსალური ისტორია ყოველივე იმის ენციკლოპედიური კატალოგი კი არ არის, რაც ადამიანის შესახებაა ცნობილი, არამედ გარკვეული მცდელობა ადამიანთა საზოგადოებების განვითარების გონივრული თარგი იქნას ნაპოვნი. თავისთავად, ამგვარი ისტორიის დაწერის სურვილი ყველა ხალხისა და ყველა კულტურისათვის ერთნაირად დამახასიათებელი არ გახლავთ. მართალია, დასავლურ ფილოსოფიურ და ისტორიულ ტრადიციას სათავე საბერძნეთში კი დაედო, მაგრამ ანტიკური საბერძნეთის მწერლებს მსგავსი მიზანი არასოდეს დაუსახავთ. "რესპუბლიკაში" პლატონი რეჟიმთა გარკვეულ ბუნებრივ ციკლზე ლაპარაკობდა, ხოლო არისტოტელე "პოლიტიკაში" ირკვევა რევოლუციის მიზეზებსა და იმ ფაქტორებს, რომელთა ზეგავლენითაც ერთი ტიპის რეჟიმი სხვას უთმობდა ადგილს. არისტოტელეს აზრით, არც ერთ რეჟიმს არ შეეძლო ადამიანის მთლიანად დაკმაყოფილება და რეჟიმთა ცვალებადობის უსასრულო ციკლსაც სწორედ ეს უკმაყოფილება განაპირობებდა. რაც შეეხება დემოკრატიას, მისთვის დამახასიათებელი სიკეთეებისა და სტაბილურობისა, არისტოტელე მას მაინც არ აკუთვნებდა რაიმე განსაკუთრებულ უპირატესობას ცვლილებათა დაუსრულებელ რიგში. ორივე ეს მოა-

სრულიც თქვიდა, რომ დემოკრატიას ახასიათებდა შინაგანი მიდრეკილება, საბოლოო ჯამში ტირანიისათვის დაეთმო გზა. უფრო მეტიც, არისტოტელეც საერთოდ არ უშვებდა ისტორიის უწყვეტობას; ანუ მისი თვალსაზრისით, პოლიტიკურ რეჟიმთა ციკლი ნართული იყო უფრო დიდ, ბუნებრივ ციკლში, რამდენადაც, კოქვათ, წყალდიდობისა თუ მიწისძვრის მსგავს კატაკლიზმებს შეეძლოთ პერიოდულად მოესპოთ არა მარტო არსებული საზოგადოებები, არამედ მთლიანად წაეშალათ მათი მოგონებაც და ეიძულებინათ ადამიანები, ხელახლა, ნულიდან დაეწყოთ ისტორიული პროცესი. ამრიგად, ბერძნული კონცეფციის თანახმად, ისტორია ციკლურია და არამც და არამც – მარადიული.

დასავლურ ტრადიციაში პირველი, ქვეშმარიტად უნიკალური ისტორიები ქრისტიანული იყო. მართალია, არსებობდა ბერძნული და რომაული მცდელობანიც, დაეწერათ შეცნობილი ისტორია, მაგრამ ღვთის წინაშე ყოველი ადამიანის თანასწორობის კონცეფცია სწორედ ქრისტიანობამ მოიტანა და ამკვარად გამოიხატა კიდეც მსოფლიოს ყველა ხალხის ზიარი ბედი. ისევ ქრისტიან ისტორიკოსს, როგორიც ნეარი აგუსტინეა, არანაირად არ აინტერესებდა ბერძნების ან ებრაელების, როგორც ასეთების, კერძო ისტორია. მისთვის მნიშვნელოვანი იყო ზოგადად ადამიანის სულის ხსნა, მოვლენა, რაც დააკანონებდა ღვთის ნების გამოვლინებას დედამიწაზე. მისთვის ცალკეული ეროვნებები წარმოადგენდნენ უფრო ზოგადი კაცობრიობის ტოტებს, მთელი კაცობრიობის ბედ-იღბლის გააზრება კი შეიძლებოდა ღვთისაგან ადამიანისათვის დადგენილ გეზთან მიმართებაში. ამავე დროს, ქრისტიანობამ დანერგა დროში სასრული ისტორიის გაგებაც, რომელიც იწყებოდა ადამის შექმნით და კაცის საბოლოო ხსნით მთავრდებოდა. ქრისტიანთათვის მიწიერი ისტორიის დასასრული

განისაზღვრებოდა განკითხვის დღით, როცა დამკვიდრდებოდა ზეციური სასუფეველი და ამ წუთიდან მოყოლებული, დედამიწაცა და საერთოდ მიწიერი მოვლენებიც შეწყვეტდა არსებობას ამ სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობით. როგორც ისტორიის ქრისტიანული მოაზრება ნათელყოფს, ქვეყნა უნივერსალური ისტორიის წერისას თავისთავადვე იგულისხმება "ისტორიის დასასრული". კერძო ისტორიულმა მოვლენებმა მნიშვნელობა შეიძლება მხოლოდ რაღაც სოგადი "წერტილის" ან მიზნის თვალსაზრისით შეიძინა, წერტილის დასმა და მიზნის მიღწევა კი აუცილებელად ისტორიული პროცესის დასრულებას იწვევს. მხოლოდ ამგვარი კონცეფციის შექმნა ხდება ნებისმიერი კერძო მოვლენა პოტენციურად გასაგები.

რენესანსის ეპოქაში ძველებისადმი ინტერესის გაცოცხლებამ, ის ისტორიული პარიზონტი შეუქმნა გონების თვალსაწიერს, რაც თავად ძველებს აკლდათ. ამ პერიოდის არაერთმა მოაზროვნემ, პასკალის ჩათვლით, აიტაცა მეტაფორა, რომელიც მთელს საკაცობრიო ისტორიას ერთი, ცალკეული ადამიანის სიცოცხლეს ადარებდა, ხოლო მაშინდელ ადამიანს, რომელიც ანტიკური ხანის მიღწევებს ეცნობოდა, უკვე "კაცობრიობის სიბერის" ჟამს მცხოვრებად თვლიდა. თუმცა უნივერსალური ისტორიის მარადიული ვერსიის დაწერის ქველაზე სერიოზული ალრეული მცდელობანი მაინც მეთექვსმეტე საუკუნეში შექმნილი მეცნიერული კვლევის მეთოდს უკავშირდება. თავის მხრივ, ეს მეთოდი – გალილეოს, ბეკონისა და დეკარტის პირმშო – გულისხმობდა ბუნების, როგორც თანმიმდევრული და უნიკალური კანონების კრებულის, ჯერ შეცნობისა და შემდეგ მართვის შესაძლებლობას. ამ კანონთა ცოდნა არა მარტო რომელიმე ინდივიდს, არამედ, სოგადად, ქველა ადამიანს ხელეწიფებოდა და ამდენად, მომდევნო

თაობების საშუალება ეძლეოდათ თავი აერიდებინათ წინამორბედთა სირთულეებისა და შეცდომებისათვის. მოკლედ, პროგრესის თანამედროვე გაგება საშუალებას იძლევა თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერების წარმატებიდან; სწორედ ამის გულისხმობდა ფრენსის ბეკონიც, რომელიც ანტიკურობასთან შედარებით თანამედროვეობის უპირატესობას ამტკიცებდა ისეთი გამოგონებების საფუძველზე, როგორებიცაა: კომპასი, საბეჭდი დაზგა და დენთი. პროგრესის, როგორც ცოდნის ერთობლივი და უსასრულო დაგროვების კონცეფცია, უფრო ნათლად ბერნარდ დე ბოვიე დე ფონტენელმა ჩამოაყალიბა 1688 წელს:

"განვითარებული გონება, ასევე ყოქცათ, წინა საუკუნეების ცალკა გონებას მოიცავს; ეს ერთი და იგივე გონებაა, რომელიც განუწყვეტლივ ავითარებდა და სრულყოფდა საკუთარ თავს. . . მე ვალდებული ვარ ვალიარო, რომ ადამიანის ცის შესახებაცაა ლაპარაკი, არ ელის არავითარი სიბერე; მას მუდამ ისეთი შეეძლება ცნებაყრის გაკეთება, რის საკეთებლადაც სიჭაბუკეა ვარგისი, და კიდევ უფრო უკეთ, რისთვისაც ვარგისია სიმწიფის ხანა; მოკლედ, იმის თქმა მინდა, რომ სხვადასხვაგვარი ალეგორიების მიუხედავად, ადამიანები არასოდეს გადაგვარდებიან, არავითარი დასასრული არ ექნება ადამიანური სიბრძნის ზრდასა და განვითარებას".

ფონტენელი, უპირველეს ყოვლისა, მეცნიერული ცოდნის სფეროში ჭვრეტდა პროგრესს; სოციალური თუ პოლიტიკური პროგრესის ანალოგიური თეორია მას არ განუვითარებია. სოციალური პროგრესის თანამედროვე გაგების მამად მაკიაველი უნდა ჩაითვალოს, რამდენადაც სწორედ მან იფარაჭა როგორც პოლიტიკის, ისე ადამიანის მიერ fortuna-ს მოხელთებაზე. პროგრესის განსხვავებული თეორიები შექმნეს ისეთმა განმანათლებელმა

მწერლებმა, როგორებიც იყვნენ: ვოლტერი, ფრანგი ენციკლოპედისტები, ეკონომისტი ტიურგო და მისი მეგობარი და ბიოგრაფი კონდორსე. ეს უკანასკნელი თავის "ადამიანის გონების პროგრესში" განიხილავდა კაცობრიობის ათასწლიან უნივერსალურ ისტორიას, რომლის უკანასკნელი ერაც – მიუღწეველი – ხასიათდებოდა თანასწორობით, თავისუფლებით, რაციონალურობით, დემოკრატიითა და საყოველთაო განათლებით. ფონტენელის მსგავსად, კონდორსეც უპირობოდ აღიარებდა ადამიანის სრულყოფილებას და ისტორიის მეთორმეტე, აწმყოში ჯერ უცნობი საფეხურის, შესაძლებლობასაც ცარაუღობდა.

თუმცა უნივერსალური ისტორიის დაწერის ქეცლახე სერიოზული მცდელობანი მაინც გერმანულ იდეალისტურ ტრადიციაში განხორციელდა. ამგვარი ისტორიის თავად იდეა, გაცხადებულ იქნა დიდი იმანუელ კანტის 1784 წლის ესსეში "უნივერსალური ისტორიის იდეა კოსმოპოლიტიკური თვალსაზრისით". სწორედ ამ ნაშრომმა, რომელიც მართალია, სულ თექვსმეტ გვერდს მოიცავს, არსებითად მოხაზა განსახილველ პრობლემათა წრე ქეცლა მომდევნო თაობის მკვლევართათვის.

კანტს ნათლად ჰქონდა გააზრებული, რომ "ადამიანურ ქმედებათა ეს იყოიტური ჯაჭვი, არაეითარ გონიერულ კანონზომიერებას არ აცლენდა და ადამიანთა ისტორიაც გარეგნულად მხოლოდ ომად და სისასტიკედ მოსჩანდა. მაგრამ მიუხედავად ამისა, ის მაინც ცარაუღობდა, რომ ამ ისტორიაში რაღაც უწყვეტი მოძრაობა იმალებოდა გარკვეული მიმართულებით; ერთი ცალკეული ინდივიდის თვალსაზრისით ქაოტური მოვლენები, ვინძლო გამოავლენდნენ თანდათანობით და პროგრესულ ევოლუციას დროის დიდი, ხანგრძლივი პერიოდის განვითარებაში. მაგალითად, არც ერთ კერძო პიროვნებას არ შეეძლო აღმოეჩინა "მთე-

ლი" მათემატიკა, მაგრამ მათემატიკური ცოდნის კრებითი ხასიათი შესაძლებლობას აძლევდა ყოველ თაობას წინამორბედთა მიღწევებს დაყრდნობოდა.

კანტი ვარაუდობდა, რომ ისტორიას უნდა ქონოდა სასრული წერტილი, ანუ საბოლოო მიზანი, რასაც გულისხმობდა ადამიანის პოტენციური შესაძლებლობები და რაც საბოლოოდ გასაგებს ხდიდა მთელ ისტორიას. მას ეს სასრული წერტილი ესახებოდა ადამიანის თავისუფლების განხორციელებად, რადგანაც "საზოგადოება, სადაც თავისუფლება ექვემდებარება გარეგან კანონებსა და უმაღლეს ხარისხში აყვანილი უკავშირდება უძლეველ ძალაუფლებას, ანუ სრულიად სამართლიან სამოქალაქო კონსტიტუციას, არის ის უზენაესი პრობლემა, რასაც ბუნება ადამიანთა მოდგმას უსახავს". ასეთი სამართლიანი კონსტიტუციის შექმნა და მისი საყოველთაოდ გადაქცევა მსოფლიო მასშტაბით, უნდა იყოს კიდეც ის საზომი, რითაც განიზომება პროგრესი ისტორიაში. ამავე დროს, ეს მოგვცემდა იმ სტანდარტსაც, რითაც მოხერხდებოდა აბსტრაგირების ის საოცარი მცდელობა, ურომლისოდაც წარმოუდგენელია ამ ევოლუციაში აუცილებლობის გამოცალკევება ისტორიის "ნედლეულის" შემადგენელი უამრავი ფაქტისა და მოვლენისაგან. მაშასადამე, კითხვა, რომელზეც უნივერსალურ ისტორიას უნდა გაეცა პასუხი, ასე იდგა – ყველა საზოგადოებისა და ყველა ეპოქის გამოცდილების გათვალისწინებით, არსებობდა არა იმის მოლოდინის საერთო საფუძველი, რომ ერთ მშვენიერ დღეს დაიწყებოდა ზოგადი საკაცობრიო პროგრესი რესპუბლიკური მმართველობის, ანუ დღევანდელი გაგებით, ლიბერალური დემოკრატიის მიმართულებით.

კანტმა ზოგადად იმ მექანიზმსაც გაუსვა ხაზი, რომელსაც კაცობრიობა განვითარების უფრო მაღალ, ლიბერალური ინსტი-

ტუნების სახით წარმოდგენილ დონეზე უნდა აეცილა. ეს მექანიზმი იყო არა გონი, არამედ უფრო მისი ანტიპოდი: ეგოისტური დაპირისპირება, წარმოქმნილი ადამიანის "ასოციალუ-რი თანაზიარობით, რასაც კაცი საბოლოოდ ქველას წინააღმდეგ ომის უარეოფამდე, სამოქალაქო სა'ზოგადოებებში გაერთიანებამდე მიჰყავს. მერე კი ხელოვნებასა და მეცნიერებას განვითარებისკენ იმდენად უბიძგებს, რომ ამ სა'ზოგადოებებს კვლავ შე'ძლიათ გაუ'იბრონ ერთმანეთს. სწორედ ჯიბრი და პატივმოყვარეობა. სწორედ ბატონობისა და მართვის სურვილი იყო სათავე და წყარო სა'ზოგადოებრივი ქმედებებისა. იმ პოტენციური შესაძლებლობების განხორციელების თაემდები. რაც "არკადიული მწყემსის ცხოვრება'ში ჯერ ჩანასახადაც არ არსებობდა".

კანტის ხსენებული ესსე, რომელიც მან სამოცი წლის ასაკში დაწერა, თავისთავად არ წარმოადგენდა უნივერსალურ ისტორიას. ის, უბრალოდ, ახალი კეპლერის ან ნიუტონის აუცილებლობა'ზე მიუთითებდა, ვინც შეძლებდა აეხსნა საკაცობრიო ისტორიული ევოლუციის საიდუმლოთა კანონები. კანტი შენიშნავდა „ასეთი საქმის მტვიროველი გენიოსი ფილოსოფოსიც უნდა იყოს, რათა გაიაზროს რა იყო მნიშვნელოვანი კაცობრიობის ნამოქმედარში, და ისტორიკოსიც, რათა ერთმანეთს შეუდაროს ქველა ეპოქისა და ქველა ხალხის ისტორია და ერთ, გონიერულ მთლიანობად შეაკავშიროსო. ასეთ გენიოსს თვალი უნდა გაედევნებინა ბერძნული ისტორიის გაჩენისათვის რომის სახელმწიფოს აღზევებასა დაცემა'ს. მერე რომაული გაჩენისთვისაც ბარბაროსებ'ს, ვინც თავის მხრივ, რომი დაამხეს, და ასე შემდეგ ჩვენს დრომდე. და თუკი განათლებული ერების ისტორიებიდანაც დაუმატებს ეპი'სოდებს, მაშინ ის დაინახავს მუდმივ პროგრესს ჩვენს კონტინენტ'ზე სახელმწიფოთა შექმნის საქმე'ში. რაც, საბოლოო

ჯამში, გარკვეულ კანონსომიერებას შესთავაზებს ყველა სხვასაც". ასე რომ, ისტორია მოიაზრებოდა ცოცხლისაცხათა თანმიმდევრულ დამხობად, მაგრამ ყოველი დამხობის მერე რჩებოდა რაღაც ალრინდელი პერიოდიდან, რაც ნიადაგს ამზადებდა ცხოვრების უფრო მაღალი დონის წარმოსაქმნელად. ასეთი ისტორიის დაწერა, როგორც თავმდაბლურად დაასკვნა კანტმა, მის შესაძლებლობას აღემატებოდა, მაგრამ, თუ ვინმე სხვა წარმატებით გაართმევდა თავს ამ ამოცანას, ის დიდად დაეხმარებოდა კაცობრიობას საყოველთაო რესპუბლიკური მმართველობის მიღწევაში და ნათელ წარმოდგენასაც შეუქმნიდა საკუთარ მომავალზე.

კანტის მიერ დასახელი ამოცანის განხორციელება, ანუ ერთდროულად ფილოსოფიურად სერიოზული და ემპირული ისტორიის ღრმა ცოდნით დასაბუთებული უნივერსალური ისტორიის დაწერა, უკვე კანტის სიკვდილის შემდეგ, წილად ხვდა მის მემკვიდრეს გეორგ ვილჰელმ ფრიდრიხ ჰეგელს. ჰეგელს ანგლოსაქსურ სამყაროში არასოდეს ჰქონია კარგი რეპუტაცია – მას პრუსიის მონარქიის რეაქციულ ავტოლოგიაშიც ადანაშაულებდნენ, მეოცე საუკუნის ტოტალიტარიზმის წინამორბედადაც თვლიდნენ და, რაც ინგლისური თვალსაზრისით ყველაზე უარესია, ძნელად საკითხავ მეტაფიზიკოსადაც მიიჩნევდნენ. ამგვარი ცრურწმენა ვერ შეძლებდა ხელს მის აღიარებას თანამედროვეობის ერთ-ერთ ყველაზე ფილოსოფოსად და მაინც, სულერთია, ვაღიარებთ თუ არა ჩვენ ვალს მის წინაშე, სწორედ ჰეგელს უნდა ვუმადლოდეთ ჩვენი დღევანდელი ცნობიერების ძირეულ ასპექტებს.

აღსანიშნავია ის გასაოცარი მასშტაბი, რაც კანტის მიერ შემოთავაზებული უნივერსალური ისტორიის ყველა დეტალმა შეიძინა ჰეგელის სისტემაში როგორც ფორმის, ისე შინაარსის მხრივ. ჰეგელიც, კანტის მსგავსად, საკუთარი პროექტის მიზნად

იმ უნივერსალური ისტორიის დაწერას მიიჩნევდა, რომელიც უზურნველყოფდა "გონის (ანუ, კოლექტიური ადამიანური ცნობიერების) გამოვლინებას იმის გარკვევის პროცესში, თუ რა არის პოტენციურად შესაძლებელი. ჰეგელს უნდოდა აეხსნა ისტორიის მანძილზე რეალურად არსებული სხვადასხვა სახელმწიფოსა და ცივილიზაციისათვის დამახასიათებელი "სიკეთე", რაც მაინც რჩებოდა ყოველი მათგანის განადგურების შემდეგ და ასე ამზადებდა ნიადაგს განვითარების უფრო მაღალი საფეხურებისათვის. ჰეგელის ნააზრევშიც კარგად ჩანდა, რომ კანტისა არ იყოს, პროგრესს ისტორიაში ისიც მიიჩნევდა არა გონის მშვიდი განვითარების, არამედ ვნებათა ბრძა ურთიერთქმედებათა შედეგად, რასაც ადამიანი კონფლიქტებამდე, რევოლუციებამდე და ომებამდე მიჰყავდა – გაიხსენოთ მისი "გონის ეკრაობა". ისტორია გრძელდება კონფლიქტების უსასრულო პროცესის გზით, როცა აზროვნების სისტემები, ისევე პოლიტიკური სისტემები, ერთმანეთს ეჯახება და იმსხვრევა თავიანთი შინაგანი წინააღმდეგობის გამო. შემდგომში, ამ დამსხვრეულ სისტემებს ცვლიან ნაკლებად წინააღმდეგობრივი და, ამდენად, უფრო მაღალ საფეხურზე მდგომნი, რომელნიც თავის მხრივ ახალ და განსხვავებულ წინააღმდეგობებს ბადებენ და იქმნება ე.წ დიალექტიკა. ჰეგელი იყო ერთ-ერთი პირველი ევროპელი ფილოსოფოსი, ვინც სერიოზულად მოეკიდა არაევროპელ "ხალხთა ეროვნულ ისტორიებს" (მაგალითად, ინდოელებისა და ჩინელების) და ჩართო ისინი თავის საერთო სქემაში. კანტის კვალდაკვალ, ისიც იზიარებდა აზრს, რომ არსებობდა ისტორიული პროცესის რაღაც საბოლოო მიზანი, საბოლოო წერტილი, რაც ნიშნავდა აქ. ჩვენს დედამიწაზე, სრული თავისუფლების განხორციელებას: "მსოფლიო ისტორია სხვა არაფერია, გარდა თავისუფლების 'შემეცნების პროგრესისა". უნ-

იცერისალ'ური ისტორიის სცლა შეიძლებოდა გაგებ'ულიყო რო-გორც ადამიანთა თანას'ორი თავის'უფლების ხარისხის ზრდა, და ალბათ, ს'ორედ ამგვარი გაგების კვინტენციაა ჰეგელის ეპიგრა-მაც – "აღმოსავლეთის ხალხებმა იცოდნენ, რომ ვილაც თავის'უ-ფალი იყო; ბერძნებმა და რომაელმა სამყარომ, რომ 'ხოგია თავი-ს'უფალი; ჩვენ კი ვიცით – თავის'უფალია აბსოლუტ'ურად ყველა ადამიანი როგორც ასეთი". ჰეგელისათვის ადამიან'ური თავის'უფ-ლების პირობა იყო თანამედროვე კონსტიტ'უციური სახელმ'წიფო, ან'უ კვლავ და კვლავ ის, რასაც ჩვენ ლიბერალ'ურ დემოკრა-ტიას ვუ'წოდებთ. კაცობრიობის უნიცერსალ'ური ისტორია ჰეგელს ესახებოდა მხოლოდ და მხოლოდ ადამიანის მუდმივ 'სრდად სრული გონიერებისკენ, იმის გაა'ხრებ'ული ცოდნისკენ, თუ რო-გორ გამოხატავს ეს გონიერება საკუთარ თავს ლიბერალ'ური მმართველობის დროს.

ჰეგელს ხშირად ადანაშაულებდნენ სახელმ'წიფოსა და მისი გაელენის თაყვანისცემაში, და ამდენად, ლიბერალიზმისა და დე-მოკრატიის მტრობაში. ამ ბრალდების ს'ერიოზად განხილვა ს'ი-ნამდებარე ნაშრომის ფარგლების სცდება. ამიტომ ამჯ'ერად მხო-ლოდ იმის თქმით დავკმაყოფილდები, რომ თვითონ ჰეგელი სა-კუთარ თავს ს'ორედ თავის'უფლების ფილოსოფოსად თვლიდა, ვინც მთელი ისტორიული პროცესის კულმინაციის კონკრეტ'ულ პოლიტიკ'ურ და სოციალ'ურ ინსტიტ'უტებში თავის'უფლების გან-ხორციელებაში ხელაძღა. სახელმ'წიფოს ქომაგ'ად მეტად ჰეგელს ალბათ სამოქალაქო სა'ზოგადოების დაძ'ცელის ს'ოდება 'უფრო შეეფერება, ან'ე იმ ფილოსოფოსისა, რომელიც მუდამ ამარ-თლებდა სახელმ'წიფოს კონტორლისაგან დამოუკიდებელი. კერძო ეკონომიკ'ური და პოლიტიკ'ური აქტივობის ფართო სფეროს შე-

ნარჩუნების. სწორედ ასე გაიგო იგი მარქსმაც და ამიტომ ესხმოდა თავს, როგორც ბურჟუაზიის აპოლოგეტს.

ჰეგელის დიალექტიკასთან დაკავშირებით ბევრი მცდარი შეხედულება არსებობდა. ყველაფერი მარქსის თანამოაზრე ფრიდრიხ ენგელსიდან დაიწყო, ვისაც სჯეროდა, რომ დიალექტიკის, როგორც "მეთოდის" ათვისება ჰეგელისგან შეიძლებოდა მისი სისტემის საერთო დედააზრისგან გამიჯვნით. სხვები ამტკიცებდნენ, ჰეგელისათვის დიალექტიკა მეტაფიზიკური სქემა იყო, რაც შესაძლებლობას აძლევდა მთელ ადამიანურ ისტორიაზე დასკვნები a priori. ანდა ლოგიკური საწყისი პრინციპების საყუძველზე გამოეტანა ემპირული ცნობებისა და რეალური ისტორიული მოვლენის ცოდნისგან დამოუკიდებლად. როცა ჰეგელის ნაშრომებს ვკითხულობთ, ერწმუნდებით, რაოდენ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა იგი ისტორიულ შემთხვევასა თუ შემთხვევითობებს. ჰეგელის დიალექტიკა ჰგავს მისი წინაპრის, პლატონის, სოკრატულ დიალოგებს, საუბარს ორ ადამიანს შორის რაღაც საჭირბოროტო საკითხებზე, ეთქვათ, სიკეთის ბუნებაზე ან სამართლიანობის მნიშვნელობაზე. ასეთი დავა ორ ინდივიდს შორის დაპირისპირების პრინციპის საყუძველზე წყდება; სხვა სიტყვებით, იმარჯვებს თავის საქმეში ნაკლებად წინააღმდეგობრივი მხარე, ხოლო თუკი დიალოგისას ორივე თავის თავში თანაბრად წინააღმდეგობრივი აღმოჩნდება, მაშინ მესამე, წინა ორის წინააღმდეგობებისგან თავისუფალი შეხედულებაც იბადება. რა თქმა უნდა, შეიძლება ეს მესამეც შეიცავდეს რაღაც ახალ, წინასწარ განუჭვრეტელ წინააღმდეგობებს და ამის შედეგად, იწყება სხვა დიალოგი და გამომდინარეობს სხვა დასკვნა. ოღონდ, ჰეგელი დიალექტიკას ხედავდა არა მხოლოდ ფილოსოფიური დისკუსიის დონეზე, არამედ საზოგადოებათა. ანუ, როგორც თა-

ნამდვილად სოციალური მეცნიერება იქნებოდა, სოციო-ეკონომიკურ სისტემათა შორისაც. ამდენად, ისტორია ზოგადად შეიძლებოდა განისაზღვრულიყო როგორც დიალოგი სახოგადოებებს შორის, რომლის სერიოზული შინაგანი წინააღმდეგობების მქონე სახოგადოებები მარცხდებიან და იკვლებიან ხსენებით, რომელნიც ამგვარი წინააღმდეგობების დაძლევას ახერხებენ. ჰეგელის აზრით, რომის იმპერიის დამხობა გარდაუვალი იყო, რადგან მან დაკარგა კანონის წინაშე ადამიანთა საყოველთაო თანასწორობა მათი უფლებებისა და შინაგანი ასდამიანური ღირსების აღიარების გარეშე. ამგვარი აღიარება მოიხიება მხოლოდ იუდეო-ქრისტიანულ ტრადიციაში, რომელმაც ადამიანთა საყოველთაო თანასწორობა სნეობრივი თავისუფლების საფუძველზე დაამყარა. თავის მხრივ, ქრისტიანული სამყაროც სხვა წინააღმდეგობების ასპარეზად იქცა. ამის კლასიკური მაგალითი შუა საუკუნეების ქალაქია, რომელიც თავის ფარგლებში იცავდა მოყალრეებსა და ხელოსნებს, ანუ კაპიტალისტური ეკონომიური წყობის ნანასახის. სწორედ მათმა ეკონომიკურმა ნაყოფიერებამ, საბოლოო ჯამში, გამოიყვანა ეკონომიკურ ნაყოფიერებაზე მორალური შესწორებების არარაციონალურობა და სწორედ, ამის ნიადაგზე მოისპო კიდეც ამგვარ შესწორებათა დამბადებელი ქალაქი.

ჰეგელისათვის ისეთ ცნებებს, როგორიცაა: ბუნება, თავისუფლება, ისტორია, ჭეშმარიტება და გონი, გაკილებით უფრო ღრმა ფილოსოფიური ნიადაგი ჰქონდა და არსებითად ეს განასხვავებს კიდეც სხვა უნიკერსალური ისტორიების უფრო ადრინდელი ავტორებისგან, ვთქვათ, ფონტენელისა თუ კონდორსესაგან. ჰეგელი შეიძლება მართლაც არ იყო პირველი ფილოსოფოსი, ვინც ისტორიის შესახებ წერდა, მაგრამ პირველ ისტორიკოსტ ფილოსოფოსად კი უნდა ჩაითვალოს – ანუ ფილოსოფოსად, რო-

მელსაც ჭეშმარიტების ისტორიული ფარდობითობა სწამდა. ჰეგელი მიუთითებდა, რომ მთელ ადამიანურ ცნობიერებას შემოფარგლავს გარემომცველი სინამდვილის გარკვეული სოციალური და კულტურული პირობები, ანუ, როგორც ჩვენ ვამბობთ – “დრო”. ყოველივე წარსულში ნაფიქრი, სულერთია, რიგითი, ჩვეულებრივი ადამიანისა თუ უდიდესი ფილოსოფოსისა და მეცნიერის მიერ, ჭეშმარიტი იყო არა აბსოლუტურად ან “ობიექტურად”, არამედ მხოლოდ ის ისტორიულ და კულტურულ თვალსაწიერთან შეფარდებით, რომელშიც ეს პიროვნება ცხოვრობდა. ამდენად, კაცობრიობის ისტორია უნდა გავიაზროთ არა მარტო სხვადასხვა ცივილიზაციათა და მატერიალურ მიღწევათა მონაცვლეობად, არამედ, და ეს უფრო მნიშვნელოვანია, ცნობიერების სხვადასხვა ფორმის მონაცვლეობად. ცნობიერება, კერძოდ, ადამიანის თვალსაზრისი ავსა და კარგზე, მისაღებზე და მიუღებელზე, ღმერთის რწმენა თუ საერთო სამყაროს აღქმა - დროთა განმავლობაში საფუძვლიან ცვლილებას განიცდიდა. რამდენადაც ეს შეხედულებები ურთიერთწინააღმდეგობრივი იყო, მათი უდიდესი უმრავლესობაც, აქედან გამომდინარე, მცდარი, ანუ “ყალბი ცნობიერების” ფორმებს წარმოადგენდა და მომდევნო ისტორიასაც მათთვის უნდა ჩამოეხსნა ნიღაბი. ჰეგელის თანახმად, სამყაროს უმნიშვნელოვანესი რელიგიები არ იყო თავისთავად ჭეშმარიტი, ისინი წარმოადგენდნენ მხოლოდ გარკვეულ იდეოლოგიებს, შექმნილებს მათი მიმდევარი ადამიანების ამა თუ იმ ისტორიული მოთხოვნილებისდა შესაბამისად. კერძოდ, ქრისტიანობას ჰეგელი მონობიდან ამოზრდილ რელიგიად მიიჩნევდა და ამ რელიგიის პოსტულატი საყოველთაო თანასწორობის შესახებ, მისი აზრით, მონების გათავისუფლების ინტერესებს ემსახურებოდა.

დღეს ძნელი ალსაქმელია ქვეყნის ისტორიკოსის რადიკალური ბუნება, რადგან იგი ძლიერ ზეგავლენას ახდენს ჩვენს ინტელექტუალურ თვალთახედვაზე. ჩვენ თავისთავად ვგულისხმობთ ახროვნების ისტორიულ "პერსპექტივიზმის" არსებობას, თუმცა საერთო ცრურწმენასაც ვიზიარებთ იმგვარი ახროვნების წინააღმდეგ, რაც "თანამედროვედ" არ გვესენება. სწორედ ისტორიკოსი გამოსჭვივის დღევანდელი ფემინისტის პოზიციაში, როცა ის თვალზე და სახლზე თავისი დედისა და ბებიის "გადაყოლას" ძველი დროის გაუგებარ გადმონაშთად მიიჩნევს. ასევე ოდინდელი მატრიარქატის ნებაყოფლობითი დამორჩილებაც მამაკაცის მიერ მართული კულტურისადმი, "იმ დროისათვის" შეიძლება სწორიც ყოფილიყო და ბედნიერებაც კი მოეტანა იმავე მატრიარქატისათვის. მაგრამ თანამედროვე სამყაროში მსგავსი რამ უბრალოდ მიუღებელია და ერთგვარად "ცალბი ცნობიერების" ფორმასაც წარმოადგენს. ისტორიკოსი იგულისხმება შავკანიანის მსოფლმხედველობაშიც. რომელიც ჯიუტად უარყოფს, რომ თეთრკანიანს რაღაცის შეეძლება გაიგოს, რას ნიშნავს ზანგობა. აუცილებელი არ არის, შავკანიანისა და თეთრკანიანის ცნობიერება დაშორებული იყოს ისტორიული დროით, თუმცა, ამის მიუხედავად, მათ მაინც თიშავს და აცალკევებს კულტურისა და გამოცდილების ის თვალსაწიერი, რამაც თითოეული მათგანი ალხარდა და რისი გამთლიანების შესაძლებლობაც უაღრესად შეზღუდულია.

თავად ადამიანის ქვეყნისეული კონცეფცია მისი ისტორიკოსის რადიკალურობის ყველაზე აშკარა გამოვლინებაა. ერთი მნიშვნელოვანი გამონაკლისის გარდა, კაცმა რომ თქვას, ყველა ჰეგელამდელი ფილოსოფოსი დარწმუნებული იყო, რომ არსებობდა მარადუცვლელი ჭეშმარიტი. "ადამიანის ბუნება", ანუ, ადამია-

ნისათვის, როგორც ასეთისათვის, დამახასიათებელი ვნებების, სურვილების, შესაძლებლობების, უნარების და სხვა თვისებებისა თუ თავისებურებების მეტ-ნაკლებად მუდმივი ერთობლიობა. რა თქმა უნდა, ცალკეული ადამიანები პიროვნულად თვალშისაცემად შეიძლებოდა განსხვავებულიყვნენ ერთმანეთისაგან, მაგრამ ადამიანის არსი და ბუნება დროთა განმავლობაში არ იცვლებოდა, სულერთია ის, კაცი იყო თუ ქალი, ჩინელი გლეხი თუ თანამედროვე ევროპელი ტრედიუნიონისტი. ეს ფილოსოფიური თვალსაზრისი არეკლილია ჩვეულებრივ კლიშეშიც "ადამიანის ბუნება იცვლება" – რომელსაც ყველაზე ხშირად ისეთი ნაკლებად მიმზიდველი თვისებების კონტექსტში იყენებენ ხოლმე, როგორებიცაა: სიხარბე, ვნებიანობა თუ სისასტიკე. არც ჰეგელი უარყოფდა სხეულის გარკვეული მოთხოვნილებების, ვთქვათ, ჭამის ან ძილის ზეგავლენას ადამიანის ბუნების სამოქმედოებაზე, მაგრამ, სხვებისაგან განსხვავებით, სჯეროდა, რომ ადამიანის არსებითი მახასიათებელი მაინც არადეტერმინირებულობაა (არაგანპირობებულობა) და ამდენად, ის თავისუფალია თვითონ შექმნას საკუთარი ბუნება.

აქედან გამომდინარე, ჰეგელის თანახმად, ადამიანის სურვილების ბუნებაც ცვალებადობით ხასიათდება და სხვადასხვა ისტორიულ პერიოდსა თუ სხვადასხვა კულტურაში განსხვავებულ სახეს იძენს. ამის მშვენიერი მაგალითია თანამედროვე ამერიკელი, ფრანგი თუ იაპონელი, რომელიც უდიდეს ენერგიას ახმარს როგორც სხვადასხვა საგნის, ვთქვათ, ამა თუ იმ ტიპის ავტომანქანის, სპორტული ფეხსაცმელის ან მოდური ხალათის ყიდვას, ისე საზოგადოებაში გარკვეული სტატუსის მოპოვებასაც – ბინის შეძენას პრესტიჟულ უბანში, შვილის მიბარებას პრესტიჟულ სასწავლებელში თუ პრესტიჟული სამსახურის შოვნას. ასეთი

სურვილების ობიექტთა უმრავლესობა უფრო ადრეულ ხანაში საერთოდ არ არსებობდა და ამდენად, არც შეიძლებოდა სასურველი ყოფილიყო, მეორე მხრივ კი, მსგავსი "პრობლემები" დღეს საც სრულიად გაუგებარი იქნება მესამე სამყაროს ღარიბი ქვეყნების მაცხოვრებისათვის, ვისაც, საკუთარი უსაფრთხოებისა და ლუკმა პურის მოპოვების გარდა, სხვა სადარდებელი არა აქვს. სამომხმარებლო კულტურისა და მის მასპინძლობელ მარკეტინგის მეცნიერებას კი ისეთ სურვილებთან აქვს საქმე, რომელნიც, თამამად შეიძლება ითქვას, ადამიანმა თვითონვე შეიქმნა და რომელთაც მომავალში სხვები შეცვლის. დღევანდელი სურვილები ამჟამინდელი სოციალური გარემოცვითაა განპირობებული. რაც თავის მხრივ მთელი ჩვენი ისტორიული წარსულის ნაყოფია. სურვილის ესა თუ ის სპეციფიკური საგანი "ადამიანის ბუნების" მხოლოდ ერთი ასპექტია, ეს ბუნება კი დროთა განმავლობაში შეიცვალა; ასევე განვითარდა სურვილის მნიშვნელობაც ადამიანის ხასიათის სხვა ელემენტებთან მიმართებაში. ამიტომაც, ქეგელის უნიკალური ისტორია თავალისწინებს არა მარტო ცოდნისა და საზოგადოებრივი ინსტიტუტების პროგრესს, არამედ თავად ადამიანის ცვალებად ბუნებასაც. სწორედ ადამიანის ბუნებაა ის ფენომენი, რასაც არ გააჩნია ერთხელ და სამუდამოდ დადგენილი ხასიათი, ის კი არ "არის", არამედ ყოფილობის "გახდება"რაღაც სხვა იმასთან შედარებით, რაც ერთ დროს იყო.

ფუკუიამა და მისი მომდევნო, უფრო რადიკალური ისტორიკოსებისაგან განსხვავებით, ჰეგელს ისტორიული პროცესის უსასრულოდ გაგრძელებისა არ სჯეროდა: მისი ღრმა რწმენით, ეს პროცესი რეალურად არსებულ სამყაროში თავისუფალი საზოგადოების შექმნით უნდა დამთავრებულიყო. სხვა სიტყვებით

თუ ვიტყვით, ისტორიას უნდა ჰქონოდა დასასრული. რა თქმა უნდა, ეს არ ნიშნავდა არც ადამიანის დაბადების, სიკვდილისა თუ სოციალური ურთიერთქმედებების შედეგად მომხდარი მოვლენების დასრულებას და არც სამყაროს შესახებ ფაქტიური ცოდნისათვის რაიმე ხელყარის დადებას. და მაინც, ჰეგელმა განსაზღვრა ისტორია როგორც ადამიანის პროგრესი გონიერებისა და თავისუფლების უფრო მაღალი დონეებისაკენ და ამ პროცესსაც ლოგიკური საბოლოო წერტილი – აბსოლუტური თვითშეგნება – დაუსახა. მისი რწმენით, ეს თვითშეგნება მისსავე ფილოსოფიურ სისტემაში პოულობდა გამოხატულებას, როგორც თავისუფლება – თანამედროვე ლიბერალურ სახელმწიფოში, რომელიც ევროპაში საფრანგეთის, ხოლო ჩრდილოეთ ამერიკაში ამერიკული რევოლუციების შედეგად ჩამოყალიბდა. როდესაც ჰეგელმა განაცხადა, ისტორია დასრულდა 1806 წელს, იენის ბრძოლის შემდეგო, ის, რა თქმა უნდა, სრულებითაც არ გულისხმობდა, თითქოს ლიბერალურმა მმართველობის ფორმამ მთელ მსოფლიოში მოიპოვა გამარჯვება; მისი გამარჯვება იმ ხანად გერმანიის ერთ პატარა კუთხეშიც კი არ ყოფილა უექველი. უბრალოდ, ჰეგელი მიუთითებდა, რომ აღმოჩენილ იქნა და ევროპაზე განვითარებულ ქვეყანაში დანერგილი ლიბერალური სახელმწიფოსათვის ფუძემდებლური, თავისუფლების და თანასწორობის პრინციპები და რომ არ არსებობდა არავითარი სხვა, ლიბერალიზმთან შედარებით უკეთესი და უპირატესი ალტერნატიული პრინციპი თუ სოციალური და პოლიტიკური მოწყობის ფორმა. სხვა სიტყვებით, ლიბერალური სახოგადოებები თავისუფალნი იყვნენ სოციალური ორგანიზაციის უფრო ადრეული ფორმებისათვის დამახასიათებელი "წინააღმდეგობებისაგან" და ამდენად, სწორედ მათ უნდა განეპირობებინათ ისტორიული დიალექტიკის დასასრული.

ჰეგელის სისტემის ნამოყალიბებისთანავე გაჩნდა საკმაოდ სკეპტიკური დამოკიდებულება იმ მტკიცებისადმი, რომ ისტორია დასრულდა თანამედროვე ლიბერალური სახელმწიფოს შექმნით. ჰეგელი ლამის დაუყოვნებლივ იქცა თავდასხმების ობიექტად მეცხრამეტე საუკუნეში უნივერსალური ისტორიის მეორე დიდი ავტორის, კარლ მარქსის, მხრიდან. მართლაც, ბუნებრივია, ჩვენ იმითომაც არა გვაქვს ბოლომდე გააზრებული ჩვენი ინტელექტუალური ვალი ჰეგელის წინაშე, მისმა მემკვიდრეობამ დღემდე მარქსის "გაჟღით" რომ მოაღწია. მარქსმა ჰეგელის სისტემის დიდი ნაწილი მითვისა და საკუთარი მსოფლმხედველობისათვისაც გამოიყენა. გაიაზრა ჰეგელის თვალსაზრისი ადამიანურ ქმედებათა ფუნდამენტური ისტორიულობის თაობაზე და დროთა ვითარებაში ადამიანთა საზოგადოების განვითარებაზეც პრიმიტიული სოციალური სტრუქტურებიდან უფრო რთული და მაღალგანვითარებული სტრუქტურებისაკენ. ის არ უარყოფდა არც ისტორიული პროცესის მთლიანად დიალექტიკურ ხასიათს, ანუ ჰეგელის მსგავსად აღიარებდა, რომ პოლიტიკური და სოციალური ორგანიზაციის უფრო ადრეული ფორმები განიცდიდნენ შინაგან "წინააღმდეგობებს", რაც დროთა განმავლობაში აშკარავდებოდა, იწვევდა მათ მსხვრევას და შეცვლას რაღაც უფრო მაღალ საფეხურზე ასული ფორმებით. მარქსი ისტორიის დასასრულის შესაძლებლობის ჰეგელისეულ რწმენასაც იზიარებდა, ისიც წინასწარ ჭვრეტდა წინააღმდეგობებისაგან თავისუფალი საზოგადოების საბოლოო ფორმას, რის მიღწევასაც უნდა დაებოლოებინა ისტორიული პროცესი.

მარქსის ღრმა რწმენით, ლიბერალურმა სახელმწიფომ ვერ შეძლო მოეგვარებინა ერთი უძირითადესი წინააღმდეგობა, კერძოდ, კლასობრივი, ბურჟუაზიისა და პროლეტარიატის ბრძოლის

პრობლემა. მარქსმა ჰეგელის ისტორიციზმი მისსაც წინააღმდეგ შეაბრიალა, როცა შეეცადა დაემტკიცებინა, თითქოსდა ლიბერალურმა სახელმწიფომ თავისუფლების უნივერსალიზაცია კი არ მოახდინა, არამედ უსრუნველყო მხოლოდ და მხოლოდ გარკვეული კლასის, ბურჟუაზიის, თავისუფლების გამარჯვება. ჰეგელის თვალსაზრისით, გაუცხოების პრობლემა – როცა ადამიანი ემიჯნება საკუთარ "მე"-ს და ამის შედეგად უკვე თავისივე ბედისბალის ველარ აკონტროლებს – ასევე გადაიჭრა ისტორიის დასასრულს ლიბერალურ სახელმწიფოში თავისუფლების შესაძლებლობის ფილოსოფური აღიარებით. მარქსი, პირიქით, შენიშნავდა, რომ სწორედ ლიბერალურ საზოგადოებაში რჩება კაცი საკუთარ თავთან გაუცხოებული, რადგანაც ადამიანისაგან შექმნილი კაპიტალი მის ბატონად, მბრძანებლად იქცევა და თავიდან ბოლომდე აკონტროლებს კიდეც. ლიბერალური სახელმწიფოს ბიუროკრატია, რომელსაც ჰეგელი "უნივერსალურ კლასს" უწოდებდა, რამდენადაც მთლიანობაში ხალხის ინტერესების გამომხატველად თვლიდა, მარქსისათვის წარმოადგენდა სამოქალაქო საზოგადოების ჭარბლებში ამ საზოგადოების გაბატონებული ნაწილის, ანუ მხოლოდ და მხოლოდ კაპიტალისტების ინტერესების დამცველ მექანიზმს. მარქსის აზრით, ჰეგელმა – ფილოსოფოსმა – ვერ მიაღწია "აბსოლუტურ თვითშეგნებას" და როგორც ტიპიური ნაყოფი თავისი დროისა, ბურჟუაზიის აპოლოგეტად იქცა. მარქსისტული მსოფლმხედველობის თანახმად, ისტორიის დასარული ნიშნავდა ჭეშმარიტად "უნივერსალური კლასის", პროლეტარიატის გამარჯვებას და შემდგომში გლობალური კომუნისტური უტოპიის დამყარებას, რაც კლასთა ბრძოლას ერთხელ და სამუდამოდ მოუღებდა ბოლოს.

ჰეგელისა და ლიბერალური საზოგადოების მარქსისტული კრიტიკა იმდენად ნაცნობი და გაცვეთილი თემაა, ბევრი ლაპარაკი ალარც სჭირდება და მაინც, "კომუნისტური მანიფესტის" დაწერიდან 140 წლის შემდეგ მარქსიზმის, როგორც მთელს მსოფლიოში რეალურად შესაძლო საზოგადოების იდეოლოგიური საფუძვლის, გრანდიოზული და თვალწარმტაცი კრახი ბუნებრივ შეკითხვას ბადებს, ხომ არ იყო ჰეგელის უნივერსალური ისტორია, საბოლოო ჯამში, უფრო წინასწარმეტყველური. მსგავსი თვალსაზრისი, ყველაზე თანმიმდევრულად და რადიკალურად, ნეგრი საუკუნის შუა ხანებში გამოხატა გაფრანგებულმა რუსმა ფილოსოფოსმა ალექსანდრ კოჟევმა, რომლის სემინარების სერიამაც პარიზის Ecole Pratique des Hautes Etudes -ში, უდიდესი გამოხმაურება ჰპოვა და სერიოზული ზეგავლენა მოახდინა ინტელექტუალთა წრეებზე. თუკი XIX საუკუნეში ჰეგელის ყველაზე დიდი ინტერპრეტატორი მარქსი იყო, XX საუკუნეში ეს უფლება და სახელი უდავოდ კოჟევს ეკუთვნის. მარქსის მსგავსად, არც კოჟევი იფარგლებოდა ჰეგელის ნააზრევის უბრალოდ განმარტებებით, ის ამ ნააზრევს შემოქმედებითად იყენებდა და მის საფუძველზე ამყარებდა თანამედროვეობის საკუთარ გაგებასაც. რაიმონ არონი ასე ხატავს კოჟევის ხიბლსა და ორიგინალურ აზროვნებას:

"კოჟევი ეჭვიან და კრიტიკულად განწყობილ სუპერინტელექტუალთა აუდიტორიასაც კი თოლად იპყრობდა. რატომ? ამის მიზეზი მის ნიჭიერებაში, მის დიალექტიკურ ვირტუოზობაში უნდა იმალებოდეს. ორატორის ხელოვნება რაღაც იდუმალების დალს ასვამდა საუბრის საგანსა და მის პიროვნებასაც. საუბრის საგანი კი მსოფლიო ისტორია და ჰეგელის ფენომენოლოგია გახლდათ. ეს უკანასკნელი ნაოელს ჰფენდა პირველს. ყველაფერი ლოგიკურ აზრს იძენდა. ისინიც კი, ვინც სკეპტიკურად უყუ-

რებდნენ ისტორიულ ბედისწერას. ვინც ორატორის ხელოვნების მიღმა რაღაც ეშმაკობას ეძებდა, ვერ ეწინააღმდეგებოდნენ ამ ჯადოქრის გონების ძალას; შთამაგონებლობა, რითიც ის იმ წუთას ტვირთავდა აზრით დროსა და მოვლენებს, ნებისმიერი მტკიცების საბუთად ვარგოდა."

კოჟევის სწავლების ღერძს განსაცვიფრებელი მტკიცება წარმოადგენდა – ის, რომ ჰეგელი, არსებითად, მართალი იყო და მსოფლიო ისტორიაც ნამდვილად დასრულდა 1806 წელს, ყველა შემდგომი ფაქტისა და მოვლენის მიუხედავად. ძნელია, კოჟევის ნაშრომში მისი ჭეშმარიტი განზრახვა გამოიცნო ირონიის სქელ ფენებქვეშ, მაგრამ, ამ ერთი შეხედვით, უცნაური დასკვნის მიღმა მაინც იკითხება ძირითადი აზრი – ფრანგული რევოლუციიდან აღმოცენებულმა თავისუფლებისა და თანასწორობის პრინციპებმა გამოხატულება თანამედროვე "უნივერსალურ და ერთგვაროვან სახელმწიფოში" ჰპოვა (ეს კოჟევისეული დეფინიციაა) და ადამიანის იდეოლოგიური ევოლუციის ის მიჯნა დასახა, რომლის იქითაც უკვე შეუძლებელია შემდგომი პროგრესი. კოჟევს, რა თქმა უნდა, შესანიშნავად მოეხსენებოდა, რამდენი სისხლისმღვრელი ომი და რევოლუცია გადაიტანა კაცობრიობამ 1806 წლის შემდგომ, მაგრამ ყოველივე ამას ის არსებითად "პროვინციათა საერთო მწყობრში ჩაყენებად" მიიჩნევდა. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, კომუნიზმი არ წარმოადგენდა ლიბერალურ დემოკრატიაზე უფრო მაღალ საფეხურს, ის ისტორიის იმავე საფეხურის ნაწილი გახლდათ, რომელსაც, საბოლოო ჯამში, საყოველთაოდ უნდა გაევრცელებინა თავისუფლებისა და თანასწორობის პრინციპები მსოფლიოს ყველა კუთხეში. მართალია, თავის დროზე ბოლშევიკური და ნაციური რევოლუციები მონუმენტური მოვლენების შთაბეჭდილებას ტოვებდნენ, მაგრამ მათი ძირითადი

გავლენა მაინც, ერთი მხრივ, თავისუფლებისა და თანასწორობის უკვე მყარი პრინციპების ჩამორჩენილ და ჩაგრულ ხალხებში გავრცელებით უნდა გამოხატულიყო. მეორე მხრივ კი – ამგვარი პრინციპების შესაბამისად კარგა ხანია მცხოვრები, განვითარებული სამყაროს ქვეყნების იძულებაში, უფრო სრულიად გამოეყენებინათ ხსენებულ პრინციპთა სიკეთეები.

ქვემოთ მოყვანილი ნაწყვეტიდან კარგად ჩანს, როგორც კოჟევის ლოგიკის ძალა, ისე მისი უცნაურობანიც:

“როცა ვაკვირდებოდი რა ხდებოდა ჩემ ირგვლივ სამყაროში და ვფიქრობდი, რა მოვლენები მოხდა იენის ბრძოლის შემდეგ, მივხვდი, რამდენ სწორი იყო ჰეგელი, ამ ბრძოლაში ისტორიის დასასრული რომ ხედავდა ამ სიტყვის შესაბამისი მნიშვნელობით. იენის ბრძოლის შედეგად და მისი მეშვეობით, კაცობრიობის ავანგარდმა ნამდვილად მიაღწია ზღვარსაც და მიზანსაც, ანუ, ადამიანის ისტორიული ევოლუციის დასასრულს. ყველაფერი, რაც შემდგომ მოხდა, მხოლოდ და მხოლოდ რობესპიერ-ნაპოლეონის მიერ საფრანგეთში გააქტიურებული, საყოველთაო რევოლუციური ძალის სივრცეში გაწვრცობა იყო. ჭეშმარიტად ისტორიული თვალსაზრისით, ორ მსოფლიო ომს მთელი თანმხლები დიდი თუ მცირე რევოლუციებით ერთადერთი შედეგი მოჰყვა – პერიფერიული პროვინციების ჩამორჩენილი ცივილიზაციები ჩაყენა ყველაზე უფრო განვითარებული (რეალურად თუ მოჩვენებითად) ევროპული ისტორიის პოზიციების საერთო მწკრივში. თუ რუსეთის სოვეტიზაცია და ჩინეთის კომუნიზაცია რაღაც უფრო მნიშვნელოვანი ან თუნდაც განსხვავებული მოვლენაა, ვიდრე იმპერიული გერმანიის დემოკრატიზაცია (ჰიტლერიზმის სახით), ტოგოლენდის დამოუკიდებლობისკენ სწრაფვა ან, კიდევ უფრო მეტი, პაპუასების თვითგამორკვევა, – ეს მხოლოდ იმიტომ, რომ

რობესპიერული ბონაპარტიზმის ნიჭურ-საბჭოური რეალიზაცია ნაპოლეონის შემდგომ ევროპას აიძულებს დაანქარის თავისი პრერევოლუციური წარსულის მრავალრიცხოვანი, მეტნაკლებად, ანაქრონისტული შეხედულების ლიკვიდაცია".

კოუენის აზრით, ფრანგული რევოლუციის პრინციპებმა ევროპაზე სრული გამოხატულება ომისშემდგომი ევროპის იმ ქვეყნებში, იმ კაპიტალისტურ დემოკრატიებში პოვა, რომლებმაც მატერიალური სიუხვისა და პოლიტიკური სტაბილურობის მაღალ დონეს მიაღწიეს. ამ საზოგადოებებში აღარ არსებობდა ფუნდამენტური "წინააღმდეგობები": თვითკმაყოფილნი და საკუთარი თავის ბატონ-პატრონნი, ისინი აღარ ისახავდნენ შემდგომისათვის არავითარ დიდ პოლიტიკურ მიზნებს, აღარ სჭირდებოდათ ბრძოლა და შეეძლოთ მხოლოდ ეკონომიკური საქმიანობით ყოფილიყვნენ დაკავებულნი. სიცოცხლის ბოლო წლებში კოუენმაც მიანება თავი პედაგოგიურ მოღვაწეობას და ევროგაერთიანებაში დაიწყო მუშაობა რიგით ჩინოვნიკად. ისტორიის დასასრული, მისი აზრით, არა მარტო დიდი პოლიტიკური ბრძოლებისა და დაპირისპირებების, არამედ ფილოსოფიის დასასრულსაც ნიშნავდა; შესაბამისად, ევროგაერთიანებაც ისტორიის დასასრულის საგანგებო შესაფერის ინსტიტუციონალურ გამოხატულებად ესახებოდა.

ჰეგელისა და მარქსის მონუმენტურ "უნივერსალურ ისტორიებს" სხვა, ნაკლებად შთამბეჭდავი ნაშრომებიც მოჰყვა. მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში შეიქმნა არაერთი შედარებით ოპტიმისტური თეორია პროგრესული სოციალური ევოლუციის თაობაზე, საკმარისია დავასახელოთ თუნდაც პოზიტივისტ ოგიუსტ კონტის და სოციალ-დარვინისტ ერბერტ სპენსერის თეორიები. ეს უკანასკნელი სოციალურ ევოლუციას უფრო ფართო, ბიოლოგიური ევოლუციის პროგრესის ნაწილად მიიჩნევდა

და სოციალურ ევოლუციაშიც ბუნებრივი გადარჩევის მსგავსი კანონების მოქმედების კვალს ხედავდა.

უნივერსალური ისტორიის შექმნის რამდენიმე, თუმცა აშკარად უფრო პირქუში და შავბნელი ცდა, მეოცე საუკუნეშიც განხორციელდა, მათ შორის აღსანიშნავია ოსვალდ შპენგლერის "დასავლეთის დაკნინება" და არნოლდ ტოინბის "ისტორიის სწავლა". რომელიც შთაგონებას აშკარად პირველი ნაშრომიდან სესხულობდა. სპენგლერიცა და ტოინბიც ისტორიას გარკვეულ ხალხთა ისტორიებად ყოფდნენ – პირველი – "კულტურებად", ხოლო მეორე – "საზოგადოებებად". თუმცა. ავტორთა აზრით, ერთნიცა და მეორენიც აღზევებისა და დაცემის გარკვეულ საერთო კანონებს ემორჩილებოდნენ. შპენგლერიცა და ტოინბიც მოსწყდნენ ქრისტიანი ისტორიკოსების მიერ დაწყებულ და ჰეგელთან და მარქსთან დაგვირგვინებულ იმ ტრადიციას, რომლის თანახმადაც კაცობრიობის ისტორია ერთიან, პროგრესულ პროცესად გადაიზრდებოდა. ისინი. გარკვეული თვალსაზრისით. კვლავ მიუბრუნდნენ ბერძნული და რომაული ისტორიოგრაფიისათვის დამახასიათებელ, ცალკეულ ხალხთა ციკლურ ისტორიებს. მართალია, ორივე ნაშრომს თავის დროზე მკითხველთა ფართო წრე ჰყავდა, ორივეს მაინც მნიშვნელოვანი, თანაც ერთნაირი ნაკლი ჰქონდა: კერძოდ, საკმაოდ საკამათო ანალოგიის პოვნის სურვილი, ერთი მხრივ, კულტურებსა თუ საზოგადოებებს, მეორე მხრივ კი – ბიოლოგიურ ორგანიზმებს შორის, სხვათა შორის ალბათ თავისი პესიმიზმის გამო, შპენგლერი დღემდე პოპულარული რჩება და ეტყობა გარკვეული გავლენაც კი აქვს ისეთ სახელმწიფო მოღვაწეებზე, როგორიცაა ჰენრი კისინჯერი, თუმცა, ვერც მან და ვერც ტოინბიმ ვერ შეძლეს მიეღწიათ მათი გერმანელი წინამორბედების სერიოზულობის ხარისხისათვის.

უნივერსალური ისტორიის დაწერის იდეალზე ბოლო, მნიშვნელოვანი მცდელობა უკვე მეოცე საუკუნეში განხორციელდა, მაგრამ არა ერთი კონკრეტული პიროვნების, არამედ სოციალურ მეცნიერთა – უპირატესად ამერიკელთა – ჯგუფის მიერ, რომელნიც მეორე მსოფლიო ომის შემგეგ მოღვაწეობდნენ და რომელთა კოლექტიურ ნაშრომსაც საერთო სათაურად "მოდერნიზმის თეორია" ჰქონდა. "კაპიტალის" ინგლისური გამოცემის წინასიტყვაობაში მარქსი აცხადებდა – ინდუსტრიულად უფრო განვითარებული ქვეყნები, ნაკლებად განვითარებულებს მათივე მომავალ სახეს უჩვენებენო. ეს განცხადება, გაცნობიერებულად თუ გაუცნობიერებლად, მოდერნიზმის თეორიის ამოსავალ პირობად იქცა. მნიშვნელოვანწილად მარქსისა და სოციოლოგ ვებერისა და დურკჰაიმის შრომებზე დაფუძნებულმა მოდერნიზაციის თეორიამ წამოაყენა დებულება, რომლის თანახმადაც ინდუსტრიული განვითარება, ზოგადად, მატერიალური კეთილდღეობის ზრდის ერთი თანმიმდევრული სქემით ხდება და ამან თავის დროზე გარკვეული საერთო სოციალური და პოლიტიკური სტრუქტურებიც უნდა წარმოშვას სხვადასხვა ქვეყანასა და კულტურაში. ინდუსტრიალიზაციისა და დემოკრატიზაციის გზაზე სხვებზე ადრე დამდგარი ისეთი ქვეყნების გამოცდილების შესწავლით, როგორებიცაა ბრიტანეთი თუ შეერთებული შტატები, შეიძლებოდა ნაპოვნი ყოფილიყო განვითარების საერთო მოდელი ქვეყნისათვის. თუკი მაქს ვებერი სახოწარკეთილი და პესიმისტით შეპყრობილი შესცქეროდა კაცობრიობის ისტორიული "პროგრესის" მ'სარღ რაციონალიზმსა და სეკულარიზმს, ომის შემდგომმა მოდერნიზაციის თეორიამ მის იდეებს აშკარად ოპტიმისტური ელფერი შესძინა. მართალია, მოდერნიზმის თეორეტიკოსთა შორის უთანხმოებანიც არსებობდა, - იყო კამათი ისტორიული ევოლუციის სწორ-

ხაზოვნებასა და არასწორხაზოვნებაზე, ისე ზოგადად თანამედროვეობის ალტერნეტიულობასა და არაალტერნეტიულობაზე, - მაინც არავის შეპარვია ეჭვი, რომ ისტორია მიზანმიმართული პროცესია და იგი განვითარებული ერების ლიბერალური დემოკრატიით მთავრდება. 50-იან და 60-იან წლებში ხსენებული მეცნიერები დიდი ენთუზიაზმით ცდილობდნენ საკუთარი ახალი სოციალური მეცნიერების გამოყენებით რეალური დახმარება აღმოეჩინათ ეკონომიკური და პოლიტიკური განვითარების საქმეში მესამე სამყაროს ქვეყნებისათვის, რომლებმაც სწორედ იმ ხანად მოიპოვეს დამოუკიდებლობა.

მაგრამ, საბოლოო ჯამში, მოდერნიზაციის თეორია ევროცენტრიზმში დადანაშაულების მსხვერპლი გახდა. ოპონენტთა აზრით, ის მეტისმეტად განადიდებდა და საყოველთაო ჭეშმარიტების დონემდეც აყავდა დასავლეთევროპული და ჩრდილოამერიკული გამოცდილება, ხოლო საკუთარ "კულტურულ შეზღუდულობას" კი არ აღიარებდა. "დასავლური პოლიტიკური და კულტურული ჰეგემონიის შედეგად" – აცხადებდა ერთი კრიტიკოსი, - "ევროცენტრულმა იდეამ უთუოდ და ულაპარაკოდ დაუკვისახა დასავლეთის პოლიტიკური განვითარების მოდელი აბსოლუტურ ჭეშმარიტებად". ეს საკმაოდ სერიოზული ბრალდება გახლდათ; მსგავსი შეხედულების მომხრე კრიტიკოსებს მიაჩნდათ, რომ სიახლისკენ არაერთი სხვა ბილიკიც მიდიოდა და არა მარტო ის უაღრესად სპეციფიკური გზა, რასაც ბრიტანეთისა და ამერიკის მსგავსი ქვეყნები მიჰყვებოდნენ. კითხვის ნიშნის ქვეშ დგებოდა საერთოდ სიახლის კონცეფცია, ჩნდებოდა მრავალი ეჭვი და ვარაუდი, კერძოდ – სჭირდა კი ყველა ქვეყანას დასავლეთის ლიბერალურ-დემოკრატიული პრინციპების გაზიარება და ხომ არ

არსებობდა კულტურულად თანაბრად ჩაშმარიტი სხვა ამოსავალი და ბოლო წერტილები.

ეთნოცენტრიზმის ბრალდებამ სასიკეთილო განანერი გამოუტანა მოდერნიზაციის თეორიას, რადგან ოპონენტთა რელატივისტური კარაული თვითონ თეორიის შემქმნელმა მეცნიერებმა გაიხიარეს: მათაც ირწმუნეს, რომ არ გააჩნდათ ის აუცილებელი მეცნიერული თუ ემპირული ნიადაგი, რომელზეც შეძლებდნენ ლიბერალური დემოკრატიის ფასეულობათა დაცვას და მხოლოდ იმის ხაზგასმაღა მოახერხეს, ეთნოცენტრისტობაზე ნამდვილად არც კი გვიფიქრიაო.

თამამად შეიძლება ითქვას, მეოცე საუკუნეში გაჩენილმა უსახლკარო ისტორიულმა პესიმიზმმა უნიკერსალურ ისტორიათა უმრავლესობის დისკრედიტაცია გამოიწვია. "ისტორიის" მარქსისული ცნების გამოყენებამ ტერორის გასამართლებლად საბჭოთა კავშირში, ჩინეთსა და სხვა კომუნისტურ ქვეყნებში, ამ სიტყვის დამატებითი, განსაკუთრებით ავბედითი მნიშვნელობა შესძინა მრავალთა და მრავალთა თვალში. დღეს თანამედროვე აზროვნების ძირითადი მდინარებისათვის ძალზედ უცხო და მიუღებელია შეხედულება, რომ ისტორია მიზანმიმართულია, გონიერული, პროგრესული ან, თუნდაც, გასაგები. დღეს ჰეგელიტით ლაპარაკი მსოფლიო ისტორიაზე ალბათ მხოლოდ დაცინვას და შეშფოთებულ ღიმილს თუ გამოიწვევს ინტელექტუალთა მხრიდან, ვისაც სამყაროს ტრაგიზმის მთელი სისავსით აღქმის პრეტენზია გააჩნია. შეშფოთებით არ გახლავთ, რომ ამ საუკუნეში პოპულარობის დონე უნივერსალურ ისტორიათა ავტორთაგან მხოლოდ სპენგლერისა და ტოინბის ტიპის მოაზროვნეებმა შეინარჩუნეს, ანუ იმათ, ვინც დახაელური ფასეულობებისა და ინსტიტუტების დაკნინება და დაცემა აღწერა.

მაგრამ თავისთავად გასაგებ ჩვენს პესიმიზმს მაინც ე"ინააღმდეგება ამ საუკუნის მეორე ნახევრის მოვლენათა ემპირული განვითარება. იქნება ჩვენი პესიმიზმი ერთგვარი პო'ხა ხდება, მეცხრამეტე საუკუნის ოპტიმი'ზმისა არ იყოს. გულ'ებრყვილო ოპტიმისტი, ვისაც მოლოდინი უცრუვდება, ს'ულელად მოჩანს ხოლმე. აი პესიმისტი კი, გინდაც მისი წ'ინას'არმეტყველება არ გამართლდეს, მაინც ინარჩუნებს სიბრძნისა და სერიო'ზულობის ა'ურას. ამდენად, მეორე გ'ხით სიარული უფრო ვსაფრთხოა. მაგრამ დემოკრატი'ული ძალების გამოჩენა მსოფლიოს იმ რეგიონებში, სადაც მათი არსებობა ეჭვადაც კი არავის ჰქონდა, მშართველობის ავტორიტარული ფორმების არასტაბილურობა, და ბოლოს, ლიბერალური დემოკრატიისათვის მ"ყობრი თეორიული ალტერნატივების სრული გამორიცხვა გვაიძულებს, კარლის ძველი შეკითხვა ახლებ'ურად დავსვათ: არსებობს თუ არა ისეთი ცნება, რომელიც კაცობრიობის უნივერსალური ისტორიაა და თანაც ბევრად უფრო მეტად კოსმოპოლიტ'ური თვალთახედვა, ვიდრე ეს თავად კანტის დროს იყო შესაძლებელი?

მოდით, ასე ვიქცეთ. თავიდან დავიწ'ყოთ და ვცადოთ ისტორიის უფრო ადრეულ თეორიათა ავტორიტეტის მოუშველებლად გუპას'უხოთ კითხვას: არის კი ისტორია მი'სანმიმართ'ული მოვლენა და არსებობს თუ არა საფუძველი ვიფიქროთ, რომ უნივერსალ'ური განვითარება შართლაც ლიბერალ'ური დემოკრატიისაკენ აიღებს გე'ხს?

ჯერ მხოლოდ მი'სანმიმართ'ულობა'ზე ვისაუბროთ და დროებით გვერდ'ზე გადავდოთ საკითხი, რამდენად გ'ულისხმობს ეს მი'სანმიმართ'ულობა პროგრესს 'სნეობრივობის ან ადამიანის ბედნიერების თვალსა'ზრისით. ყველა სა'ხოგადოება, ანდა მათი უმეტესობა მაინც, გარკვეული. ერთი მიმართ'ულებით განიცდის

ევოლუციას, თუ მათი ისტორიები ციკლური, ანდა უბრალოდ შემთხვევით ბილიკებს მიჰყვება?

თუკი სწორი მეორე ვარაუდია, მაშინ გამორიცხული არ არის კაცობრიობამ კვლავაც გაიმეოროს წარსულის ესა თუ ის სოციალური და პოლიტიკური პრაქტიკა: შეიძლება ალბგეს მონათმფლობელობა, ევროპელებმა მეფეებისა და იმპერატორების გვირგვინების დადგმა მოინდომონ, ან ამერიკაში ქალებმა დაკარგონ საარჩევნო ხმის უფლება. მი'სანმიმართ'ული ისტორია, პირიქით, გულისხმობს, რომ სოციალური ორგანიზაციის ერთხელ უკვე შეცვლილი ფორმა იმავე სახოგადოებაში აღარასდეს მეორდება (თუმცა, სხვადასხვა სახოგადოებამ, სხვადასხვა საფეხურზე, ბუნებრიეია, შეიძლება გაიმეოროს მსგავსი ევოლუციური მოდელი).

მაგრამ, თუკი ისტორია არასდეს იმეორებს საკუთარ თავს, მაშინ უნდა არსებობდეს მუდმივი და საერთო მექანიზმიც, ანდა ისტორიულ პირველმიზეზთა რაღაც ერთობლიობა, რაც ევოლუციას ერთ მიმართულებას აძლევს და თან ამა თუ იმ სახით ადრინდელი პერიოდების ხსოვნას გუნარჩუნებს. ისტორიის ციკლურად ან შემთხვევით წარმოდგენა არ გამორიცხავს სოციალური ცვლილებებისა და განვითარების პროცესში განსაზღვრული რეგულარულობის შესაძლებლობებს, მაგრამ ამგვარ წარმოდგენას არ სჭირდება ისტორიული განპირობებულობის საერთო წესარის არსებობა. ამავე დროს, მსგავსი თვალსაზრისი გულისხმობს დეგენერაციის პროცესსაც, ანუ ისეთ ვითარებას, რომელსაც ადრეული მიღწევების შემდგომში გაცნობიერების ალბათობა მთლიანად უნდა გამორიცხოს. მართლა, სრული ისტორიული "გულმავიწყობის" გარეშე ხომ ყოველი მომდევნო ციკლი ასე თუ

ისე, მეტად თუ ნაკლებად ადრეულ გამოცდილებას უნდა დაყრდნობოდა.

მოლით, ისტორიისათვის მიზანმიმართულობის მიმნიჭებელი მექანიზმის ასახსნელად, პირველ რიგში, ფონტენელი და ბეკონი გავიხსენოთ და ისტორიის მიზანმიმართულობის გასაღებადაც ცოდნა მივიჩნიოთ – კერძოდ, ცოდნა ბუნებრივი სამყაროს შესახებ, რომელსაც მეცნიერების მეშვეობით ვეზიარებით. თუკი ადამიანის სოციალური აქტივობის მთელ სპექტრს დავაკვირდებით, აშკარად დავინახავთ, რომ ერთადერთი, რაც საყოველთაო თანხმობის საფუძველზე არაორაზროვნად კრებითი და მიზანმიმართულია, სწორედ თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერება გახლავთ. იმავეს თქმა შეუძლებელია, ვთქვათ, მხატვრობაზე, პოეზიაზე, მუსიკასა თუ არქიტექტურაზე: ვერავის მოუტრიალდება ენა მიქელანჯელოზე უკეთეს მხატვრად რაუშენბერგი, ხოლო ბახზე უკეთეს კომპოზიტორად შონბერგი დაასახელოს მხოლოდ იმ მიზეზის გამო, რაუშენბერგი და შონბერგი მეოცე საუკუნეში რომ ცხოვრობდნენ. შექსპირის შემოქმედება და პართენონი, გარკვეული თვალსაზრისით სრულყოფილების მაგალითებია და მათ შემდგომ "განვითარებაზე" ლაპარაკი უაზრობაა. მეორე მხრივ, საბუნებისმეტყველო მეცნიერება მუდმივად "საკუთარი მასალით შენდება": გარკვეული "ფაქტები" ბუნების შესახებ დიდი სერ ისააკ ნიუტონისათვის უცნობი იყო, ნებისმიერ დღევანდელ ფიზიკის ფაკულტეტის სტუდენტს კი ეს ფაქტები მშვენივრად მოეხსენება იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ უფრო გვიან დაიბადა. ბუნების მეცნიერული გაგება არც ციკლურია და არც შემთხვევითი; კაცობრიობა პერიოდულად არ უბრუნდება უმეცრების უწინდელ მდგომარეობას და არც თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერების მიღწევებია დამოკიდებული ადამიანის

ჭირვეულობაზე. მართალია, ნებისმიერ ინდივიდს აქვს სრული თავისუფლება, შეისწავლოს მეცნიერების ესა თუ ის განსხვა და არა რომელიმე სხვა, შეუძლია სურვილისამებრ გამოიყენოს შეძენილი ცოდნა, მაგრამ არავის, არც ერთ დიქტატორს, არც ერთ პარლამენტს არ შესწევს ძალა გააუქმოს ბუნების კანონები, სულერთია, რაოდენ არ უნდა სტანჯაველს მსგავსი სურვილი.

მეცნიერული ცოდნა ძალიან დიდი ხნის მანძილზე გროვდებოდა და უმნიშვნელოვანეს, თუმცა ხშირად შეუცნობელ, ხვეულებად ახდენდა ადამიანთა საზოგადოებების არსებითი ხასიათის ჩამოყალიბებაზე. ისინი, ვინც რკინის მეტალურგიის საიდუმლოს ფლობდნენ, ანდა განვითარებული სოფლის მეურნეობა ჰქონდათ, საკმაოდ ძლიერ განსხვავდებოდნენ იმათგან, ვინც მხოლოდ ქვის იარაღის იცნობდა, ან ნადირობით თუ შემგროვებლობით ირჩენდა თავს. მაგრამ ისტორიულ პროცესთან მეცნიერული ცოდნის დამოკიდებულებაში თვისებრივი ცვლილება გამოიკვეთა თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერების აღმოცენებასთან ერთად, ანუ მეცნიერული მეთოდის აღმოჩენის შემდეგ მოექსპერიმენტე და მეჩვიდმეტე საუკუნეებში ისეთი პიროვნებების მიერ, როგორებიც იყვნენ დეკარტე, ბეკონი და სპინოზა. თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერების მიღწევებით განპირობებული ბუნების მართვის შესაძლებლობა, სრულებითაც არ ხელშეწყობოდა ნებისმიერ საზოგადოებას - ამას კაპიტალისტური მომწიფებული მომწიფებული ეკონომიკის ეკონომიკის ეკონომიკის

ფუნდამენტური, არაციკლური დაყოფა პერიოდებად ჩვენს წელთაღრიცხვამდე და ჩვენი წელთაღრიცხვით. ხოლო თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერების შემდგომმა პროგრესულმა და უწყვეტმა განვითარებამ იმ მიზანმიმართული მექანიზმითაც აღგვჭურვა, რითაც უნდა აიხსნას ისტორიული პროგრესის მრავალი ასპექტი.

ერთდროულად მიზანმიმართული და საყოველთაო ისტორიულ ცვლილებებზე თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერების ზეგავლენა. პირველ რიგში, შეიარაღებული მეტოქეობის გზით მცვავდება. მეცნიერების უნიკალურ ალურობა ქმნის კაცობრიობის სრული ურიფიკაციის საფუძველს. უპირველეს ყოვლისა, იმ მიზეზის გამო, რომ საერთაშორისო სისტემაში არ ისპობა ომისა და კონფლიქტის წყარო. თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერება მნიშვნელოვან უპირატესობას ანიჭებს იმ საზოგადოებებს, რომელთაც შეუძლიათ გამოიგონონ, აწარმოონ და დახვეწონ ტექნოლოგია. ხოლო ამ ტექნოლოგიის, მოდერნიზაციის დაჩქარებასთან ერთად, ცხადია, შესაბამისად იზრდება ეს შედარებითი უპირატესობაც. ბრიტანულ თოფებთან ულუსთა შუბები სახსნებლადაც კი სასაცილოა, სულერთია, რა მამაცურადაც არ უნდა ეომათ ამ შუბებით ცალკეულ მეომრებს; მეცნიერების შეუდარებლად მაღალმა დონემ განაპირობა XVIII და XIX საუკუნეებში ევროპის მიერ დღეგანდელი მესამე სამყაროს მეტი ნაწილის დაპყრობა და თავის მხრივ, ისევ მეცნიერული კოლონის "იმპორტმა" ევროპიდან მეოცე საუკუნეში შესაძლებლობა მისცა მესამე სამყაროს კვლავ მოეპოვებინა დამოუკიდებლობა.

ომის ალბათობა საზოგადოების რაციონალიზაციის დიდი სტიმულია, და ის ხელს უწყობს სხვადასხვა კულტურას ერთიანური სოციალური მოწყობის შექმნაშიც. ნებისმიერი ქცევა, რო-

მელსაც პოლიტიკური ავტონომიის შენარჩუნების იმედი აქვს, იძულებულია, თავისი მეზობლების ტექნოლოგია აითვისოს. უფრო მეტიც, ომის საფრთხე სახელმწიფოებს აიძულებს ყოველმხრივ გაღახინჯონ საკუთარი სოციალური სისტემები, რათა უკეთ შეუწყონ ხელი ტექნოლოგიის დანერგვას და განვითარებას. ასე, მაგალითად, მეზობლებისათვის მეტოქეობის გასაწევად სახელმწიფო გარკვეული ზომისა უნდა იყოს და ეს გამთლიანების ძალიან სერიოზული და საფუძვლიანი მიზეზია; სახელმწიფოს უნდა შეეძლოს რესურსების მობილიზება ნაციონალურ დონეზე და ამისათვის ესაჭიროება ძლიერი, ცენტრალიზებული ხელისუფლება კარგად აწყობილი საგადასახადო და სამართალდამცავი სისტემით; მან უნდა დაძლიოს რეგიონალური, რელიგიური და კლანური კავშირების სხვადასხვა ფორმა, რომელნიც პოტენციურად აბრკოლებენ ერთიანობას; მან უნდა ააშაღლოს განათლების დონე იმ ელიტის შესაქმნელად, რომელსაც ტექნოლოგიის მართვის უნარი ექნება; უნდა დაამყაროს მჭიდრო კავშირი უცხო ქვეყნებთან და იცოდეს საზღვარგარეთული მიღწევების შესახებ; და ბოლოს, მან, სახელმწიფომ ნაბოლეონის ომების დროს მრავალრიცხოვანი არმიების შექმნის ისტორიული მაგალითის გამოცდილებით, საარჩევნო ხმის უფლება უნდა მიანიჭოს საზოგადოების ღარიბ კლასებს, თუ სურს, ტოტალური მობილიზაცია ჩაატაროს ქვეყანაში საჭიროების დროს. ყველა ეს ნაბიჯი, შეიძლებოდა სხვა – მაგალითად, ეკონომიკური მოტივითაც გადადგმულიყო, მაგრამ ომი განსაკუთრებით მძაფრად აქცენებს დღის წესრიგში სოციალური მოდერნიზაციის აუცილებლობას და მისი წარმატების შეუმცდარი შემოწმების საშუალებასაც იძლევა.

არსებობს ეგრეთწოდებული "თავდაცვითი მოდერნიზაციის" მრავალი ისტორიული მაგალითიც, როცა ესა თუ ის ქვეყანა

იძულებული ხდებოდა რეფორმები გაეტარებინა გარეშე მტრის სამხედრო მუქარის გამო. მეთექვსმეტე და მეჩვიდმეტე საუკუნეების დიდი ცენტრალიზებული მონარქიები, ეთქვათ, ლუი მეცამეტესი საფრანგეთში ან ფილიპე მეორესი ესპანეთში, საკუთარ სამფლობელოში ძალაუფლების განმტკიცებას ბერწყილად იმისთვისაც ცდილობდნენ, მეხობლებთან ომის საწარმოებლად აუცილებელი შემოსავალი მიეღოთ. მეჩვიდმეტე საუკუნის მანძილზე, ორიენ ხსენებულ მონარქიაში ასიდან მხოლოდ სამი წელი სუფევდა მშვიდობა; არმიათა შესანახად საჭირო უდიდესი ეკონომიკური დანახარჯები გახდა უპირველესი მიზეზი ცენტრალიზებული ხელისუფლებისათვის. შექმნილდა ფეოდალური და რეგიონალური ინსტიტუტების ძალაუფლება და შექმნა ის, რაც დღეს ჩვენთვის "თანამედროვე" სახელმწიფო სტრუქტურის სახელითაა ცნობილი. მონარქიული აბსოლუტიზმის აღზევება, თავის მხრივ, გამოთანაბრებელ გავლენას ახდენდა ფრანგულ საზოგადოებაზე, რამდენადაც ამცირებდა არისტოკრატთა პრივილეგიებს და გზას უხსნიდა იმ ახალ სოციალურ ჯგუფებს, რომელთაც გადამწყვეტი მნიშვნელობა უნდა შეეძინათ მოგვიანებით, რევოლუციის დროს.

მსგავს პროცესებს ოტომანთა იმპერიასა და იაპონიაშიც ჰქონდა ადგილი. 1798 წლის ნაპოლეონის ხელმძღვანელობით საფრანგეთის არმიის თავდასხმამ ეგვიპტეზე ძირფესვიანად შეარყია ეგვიპტის საზოგადოება და თურქეთის ჭაშა მუსამედ ალის მიერ გაძარცული სრულმასშტაბიანი სამხედრო რეფორმაც გამოიწვია. ევროპელთა დახმარებით გაწვრთნილმა ახალმა არმიამ ისეთ წარმატებებს მიაღწია, რომ ოტომანთა გაელენა ჯერ თითქმის მთელ ახლო აღმოსავლეთზე გავრცელდა. შემდგომში კი სულთან მაჰმუდ მეორეს შესაძლებლობა მიეცა ევროპელ მონარქთა ორი საუკუნის წინანდელი გამოცდილება გაეზიარებინა და შორსგა-

მიზნით. ფუნდამენტური რეფორმათა მთელი წყება გაატარებიან. მაჰმუდმა გაანადგურა იანიჩარები (სასახლის გვარდიის ელიტარული ნაწილი), რითაც ბოლო მოუღო ძველ ფეოდალურ წესრიგს. 1826 წელს გაიხსნა მთელი რიგი საერო სკოლები და საგრძნობლად გააფართოვა ოსმანური ბიუროკრა-ტიის უფლებები. დაახლოებით იგივე მოხდა იაპონიაშიც: კომო-დორ პერის ქვემეხების უპირატესობამ გადამწყვეტი როლი ითამაშა იაპონელი დაიმიოების დარწმუნებაში, რომ სხვა გზა, გარდა ქვეყნის საგარეო ურთიერთობებისათვის გახსნისა და შეჯიბრში უცხოელთა მხრიდან გამოწვევის მიღებისა, არ არსებობდა (თუმცა, ეს უმტკივნეულოდ და წინააღმდეგობების გარეშე არ მომხდარა – XIX საუკუნის 50-იან წლებში არტილერიის სპეციალისტი ტაკაშიმა შუანი დააპატიმრეს და გაასამართლეს დასავლური სამხედრო ტექნოლოგიის უპირატესობათა პროპაგანდისათვის). მოწოდებით – "მდიდარი ქვეყანა, ძლიერი არმია" – იაპონიის ახალმა ხელმძღვანელობამ შეცვალა ძველი სატაძრო სკოლები სავალდებულო საგანმანათლებლო სისტემით სახელმწიფოს ხარჯზე. სამურაების ნაცვლად ჯარში ძირითადად გლეხობა გაიწვია და შემოიღო სახელმწიფო გადასახადი, საბანკო და სავალუტო სისტემები. იაპონური საზოგადოების ძირფესვიან ტრანსფორმაციას მეიჯის რესტავრაციისა და დეცენტრალიზაციის პერიოდში, ნათლად დანახული აუცილებლობა განაპირობებდა – თუკი იაპონიას არ სურდა ნაციონალური დამოუკიდებლობის დაკარგვა, თუკი ჩინეთივით არ აპირებდა ევროპელი კოლონიზატორების უღელში ამოეყო თავი, მაშინ, კეთილი უნდა ენება და ესწავლა, მაქსიმალურად როგორ შეეთვისებინა და შეეწოვა დასავლური ტექნოლოგიის ყველა სიკეთე.

სხვა შემთხვევებში, რაციონალური სოციალური რეფორმების გზის არჩევის სტიმული ომში განცდილი სამარცხვინო დამარცხებად ხდებოდა ხოლმე. პრუსიაში ფონ შტაინის, შარნჰორსტის და გნაიზენაუს რეფორმები იმ ფაქტის გააზრებამ და აღიარებამ გამოიწვია, რომ ნაპოლეონმა იენა-აუერშტადტში მათი იოლად დამარცხება, უპირველესა ყოვლისა, პრუსიის სახელმწიფოს ჩამორჩენილობისა და საზოგადოებასთან მისი სრული გაუცხოების გამო მოახერხა. სამხედრო რეფორმებს, როგორიცაა, ვთქვათ, საყოველთაო სამხედრო ბეგარის დაწესება, თან ახლდა პრუსიაში ნაპოლეონის კოდექსის შემოღება, და ამ მოვლენას ჰეგელი გერმანიაში თანამედროვეობის მოსვლის მაუწყებლად მიიჩნევდა. რუსეთი იმ ქვეყნის მშვენიერი მაგალითია, რომლის მოდერნიზაციასაც და რეფორმების პროცესსაც ბოლო 350 წლის განმავლობაში მხოლოდ სამხედრო პეტენზიები და დამარცხებები განაპირობებდა. სამხედრო მოდერნიზაცია საფუძვლად დაედო პეტრე დიდის მცდელობას, რუსეთი თანამედროვე ევროპულ მონარქიად გადაექცია; ქალაქი სანკტ-პეტერბურგიც თავიდან მხოლოდ საზღვაო ბაზად იყო ნაფიქრებული მდინარე ნევის სათავეში. ყირიმის ომში დამარცხებამ პირდაპირ უბიძგა ალექსანდრე მეორეს რეფორმებისაკენ, თვით ბატონ-ყმობის გაუქმების ჩათვლითაც კი, ხოლო რუსეთ-იაპონიის ომში განცდილმა მარცხმა შესაძლებელი გახადა სტოლიპინის ლიბერალური რეფორმები და უჩვეულო ეკონომიკური ზრდის პერიოდი 1905-დან 1914 წლამდე.

თავდაცვითი მოდერნიზაციის ყველაზე ბოლო მაგალითი კი მიხეილ გორბაჩოვის პირმშო “პერესტროიკის” დაწყებითი ფაზა გახლდათ. როგორც პირადად მისი, ისე სხვა მაღალი რანგის საბჭოთა მოხელეების საჯარო გამოსვლებიდან ნათლად ჩანს, თუ რატომ ჩათვალეს მათ აუცილებლად საბჭოთა ეკონომიკის ძი-

რეული რეფორმირება – სხვაგვარად საბჭოთა კავშირი უშუალოდ სერიოზული პრობლემების წინაშე დადგებოდა ოცდამეერთე საუკუნეში როგორც ეკონომიკური, ისე სამხედრო კონკურენციის თვალსაზრისით. კერძოდ, პრეზიდენტ რეიგანის სტრატეგიული თავდაცვითი ინიციატივა მკაცრ პირობებს სთავაზობდა კომუნისტურ ბანაკს და ემუქრებოდა უვარგის ჯართად ექცია საბჭოთა ბირთვული არსენალის უმეტესი ნაწილი, რამდენადაც ზესახელმწიფოთა მეტოქეობა უკვე მიკროელექტრონიკისა და სხვა უახლესი ტექნოლოგიების სფეროში გადაჰქონდა, საბჭოთა ლიდერებს, ბევრი მაღალი ჩინის სამხედრო პირის ჩათვლით, კარგად ესმოდათ რაოდენ გაუჭირდებოდა ბრეჟნევისაგან მემკვიდრეობით მიღებულ გახრწნილ ეკონომიკას ფეხი აეწყო სტრატეგიული თავდაცვითი ინიციატივის მიერ მართული სამყაროს მოთხოვნებისათვის და ამიტომ ერჩივნათ დროებით კომპრომისზე წასულიყვნენ, საბოლოო ჯამში – ხელისუფლების შენარჩუნების მიზნით.

ამრიგად, რაც უნდა პარადოქსულად მოგვეჩვენოს, ომის მუდმივი საფრთხე და გაუთავებელი სამხედრო ქიშპი, ამავე დროს სახელმწიფოთა უნიფიცირების ძლიერი საშუალებაცაა. გამანადგურებელი ომიც კი აიძულებს სახელმწიფოებს ეზიარონ თანამედროვე ტექნოლოგიური ცივილიზაციის მიღწევებს და დანერგონ მათი დამცველი სოციალური სტრუქტურები. საბუნებისმეტყველო მეცნიერება ჯიუტად ახდენს ზეგავლენას ადამიანზე. სულერთია, უნდა ეს ადამიანს თუ არა: ქვეყნების უმრავლესობას, თუკი, რა თქმა უნდა, სახელმწიფოებრივი ავტონომიის შენარჩუნება სურთ, არ გააჩნიათ სხვა არჩევანი, თანამედროვეობის ტექნოლოგიურ რაციონალიზმზე გადასვლის გარდა. ეს ვითარება კიდევ ერთხელ ადასტურებს კანტის დაკვირვების სისწორეს, ისტორიული ცვლილება ადამიანის “ასოციალური თანაარსებობის”

შედეგად ხდებაო; თავიდან უფრო დაპირისპირება უბიძგებს ადამიანებს საზოგადოებაში ცხოვრებისაკენ, ვიდრე თანამშრომლობის სურვილი, და მხოლოდ მერეღა ავითარებენ ისინი უფრო სრულად ამ საზოგადოების შესაძლებლობებს.

თუ იზოლირებულ, ქვეყანა და ქვეყანაფრისგან მოწყვეტილ ქვეყანაში ცხოვრობ, ალბათ შეიძლება გარკვეული დროის განმავლობაში ანგარიში არ გაუწიო ტექნოლოგიური რაციონალიზმის მოთხოვნებს. სხვათა შორის, გამორიცხული არაა, ხოგიერთ ამგვარ ქვეყანას ბედმაც გაუღიმოს. ასე, მაგალითად, ისლამურ "მეცნიერებას" არ შესწევდა უნარი ერაყის მსგავსი ამბიციური მეზობლებისგან პომეინის ირანის დასაცავად აუცილებელი მოიერიშე ბომბდამშენი F-4 და უსახლესი ტიპის ტანკები ეწარმოებინა, მაგრამ ისლამური ირანი მაინც აძლევდა თავს უფლებას, უსასრულოდ ეკრიტიკებინა ასეთი იარაღის მწარმოებელი დასავლური რაციონალიზმი მხოლოდ იმიტომ, თვითმფრინავებიც და ტანკებიც ნავთობით ვაჭრობაში ნანახი მოგებით რომ შეეძლო შეეძინა. ირანის მმართველი მოლები მშვიდად ადევნებდნენ თვალს, როგორ მოთქრიალებდა მიწიდან ულევი სიმდიდრე და თან მსოფლიო ისლამური რევოლუციის მომხიბლავ პერსპექტივებზე ფიქრობდნენ. ცხადია, სხვა, ბუნებისგან ნაკლებად "კურთხეული" ქვეყნებისათვის, ამგვარი ფუფუნება წარმოუდგენელია.

მიუხედავად ისტორიულ ცდილებებსე თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერების სეშოქმედების მეორე ჯერა, ადამიანურ სურვილთა დაკმაყოფილების მისწრაფებით ბუნების სულ უფრო და უფრო აქტიური დაპყრობა, ანუ, სხვაგვარად, ეკონომიკური განვითარების პერსპექტივა გახლავთ. ინდუსტრიალიზაცია არც მხოლოდ ტექნოლოგიის ინტენსიური გამოყენებაა წარმოების პროცესში და არც უბრალოდ ახალი მანქანების გამოგონება და

შექმნა. ინდუსტრიალიზაცია ამავე დროს გულისხმობს ადამიანის გონების მიმართვას სოციალური მოწყობის პრობლემებისადმი და შრომის რაციონალური დანაწილების უსრულყოფასაც. გონების ამ "ორმაგი" გამოყენების შედეგები, როგორც ახალია მანქანების შესაქმნელად, ისე წარმოების პროცესის ასაწყობად, კიდეც უფრო თავბრუდამხვევი აღმოჩნდა, ვიდრე ამაზე მეცნიერული მეთოდის ყველაზე უფრო იმედიანი და თამამი ქომაგები ოცნებობდნენ. მეთვრამეტე საუკუნის შუა ხანებიდან დღემდე, დასავლეთ ევროპაში ერთ სულ მოსახლეზე შემოსავალი ათჯერ და უფრო მეტადაც კი გაიზარდა, თანაც ხრდა იმ ათეულის წერტილიდან დაიწყო, რომელიც უკვე მაშინ ბევრად მაღალი იყო. ვიდრე დღევანდელი მესამე სამყაროს ქვეყნების უმრავლესობაში. თავის მხრივ, ეკონომიკურმა ზრდამ გარკვეული საერთო სოციალური ცვლილებებიც გამოიწვია ყველა საზოგადოებაში, მათი ადრინდელი სოციალური სტრუქტურების მიუხედავად.

თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერება ეკონომიკური განვითარების მიმართულებას აწესრიგებს საწარმოო შესაძლებლობების მარად ცვალებადი პერსპექტივის დადგენისა და განსაზღვრის გზით. ტექნოლოგიური პერსპექტივების გაყვართოება ძალიან მჭიდროდაა გადახლართული შრომის სულ უფრო და უფრო რაციონალურ ორგანიზებასთან. მაგალითად, ტექნოლოგიური გაუმჯობესებები კავშირგაბმულობისა და ტრანსპორტის სფეროში – გზების მშენებლობა, გემებისა და პორტების მოდიფიცირება, რკინიგზის გამოგონება და ასე შემდეგ – შესაძლებელს ხდის ბაზრების გაფართოებას, რაც, თავის მხრივ, ხელს უწყობს დანახარჯების შემცირებას შრომის ორგანიზების რაციონალიზაციის მეშვეობით. სპეციალიზირებული სამუშაოები, არც თუ მომგებიანი – როცა, ქარხანა თავის პროდუქციის ერთი-

ორი უახლოესი სოფლისათვის აწარმოებდა – უცებ ფასეული ხდება, როგორც კი ამ პროდუქციის მომხმარებელი მთელი სახელმწიფო ანდა, კიდევ უკეთესი, ფართო საერთაშორისო ბაზარი ხდება. ამგვარი ცვლილებების შედეგად გაჩრდილი ნაყოფიერება, შემდგომში სულ უფრო აფართოებს შიდა ბაზარს და ახალ-ახალ მოთხოვნებსაც ქმნის.

შრომის რაციონალური ორგანიზების მოთხოვნები გვკარნახობს გარკვეულ თანმიმდევრულ, ფართომასშტაბიან ცვლილებებს სოციალურ სტრუქტურაშიც. როგორც წესი, ინდუსტიური საზოგადოება უნდა იყოს ურბანიზებული, რამდენადაც მხოლოდ ქალაქში თუ იპოვი საკირო რაოდენობით იმ უნარიან მუშა-ხელს, რომელიც თანამედროვე ინდუსტრიის მოთხოვნებს უპასუხებდა. და რამდენადაც სწორედ ქალაქს გააჩნია დიდი, მაღალპროფესიული წარმოებების ფუნქციონირებისათვის აუცილებელი ინფრასტრუქტურა და სამსახურები. საბოლოო ჯამში, აპარტეიდის მოსპობა სამხრეთ აფრიკაში გარდაუვალი იყო, რადგანაც აპარტეიდი ეფუძნებოდა მცდარ წარმოდგენას, თითქოსდა შესაძლებელი იყო ფაბრიკა-ქარხნების შაკანიანი მუშა-ხელის მუდმივად სოფლად დატოვება. შრომის ბაზარმა წარმატებით რომ იმოქმედოს, საჭიროა მუშა-ხელიც სულ უფრო და უფრო მობილური გახდეს. არ შეიძლება მუშა უსასრულოდ ერთ სამუშაოს ერთ ადგილს ანდა სოციალური ურთიერთობების ერთ ყორშას მიაბა: ის თავისუფალი უნდა გახდეს, რათა შეეძლოს იმოძრაოს, დაეუფლოს ახალ-ახალ პროფესიებს და ტექნოლოგიებს და ქვეყანაზე ძვირადაც გაყიდოს საკუთარი შრომა. ასეთი ვითარება კი სერიოზულად უთხრის ძირს ისეთ ტრადიციულ სოციალურ ჯგუფებს, როგორებიცაა: ტომი, კლანი, გვარი, რელიგიური სექტა და ასე შემდეგ. გარკვეული მოსაზრებით, ყოველი მათგანი ადამიანურად შეიძლე-

ბა უფრო დამაკმაყოფილებელი და საცხოვრებლად მისაღები ხანდის. მაგრამ რამდენადაც ეს სოციალური ჯგუფები ეკონომიკური ეფექტიანობის რაციონალური პრინციპების შესაბამისად არიან მოწყობილნი, მათ ახასიათებთ ტენდენცია, სწორედ ამ პრინციპებზე დაფუძნებულ სტრუქტურებს დაუთმონ ადგილი.

ტრადიციული სოციალური ჯგუფების ადგილას შექმნილ "თანამედროვე" ბიუროკრატიულ ორგანიზაციებში გაწევრიანება ხდება უკვე არა ოჯახური კავშირებიდან თუ სტატუსიდან გამომდინარე, არამედ პიროვნული გაწაფულობისა და უნარის საფუძველზე და ამ ორგანიზაციებში თითოეული მისი წევრის თანამონაწილეობის დონეც დადგენილი, საყოველთაო წესების თანახმად იზომება. თანამედროვე ბიუროკრატები შრომის რაციონალური ორგანიზების ინსტიტუციონალიზაციას ახდენს რთული, კომპლექსური სამუშაოების დაყოფით შედარებით უფრო იოლი სამუშაოების ოპერარქიულ სტრუქტურად, რომლის ბევრი ოპერაცია სრულდება რიგორც უკვე ერთგვარი რუტინა. რაციონალური ბიუროკრატიული ორგანიზაცია ალბათ, საბოლოო ჯამში, საზოგადოების ეკონომიკა ასპექტში გაბატონდება ნებისმიერ ინდუსტრიალურ ქვეყანაში და არავითარი მნიშვნელობა არ ექნება, ხსენებული ორგანიზაცია სამთავრობო დაწესებულებაა, პროფესიული გაერთიანება, კორპორაცია, პოლიტიკური პარტია, გაზეთი, საქველმოქმედო საზოგადოება, უნივერსიტეტი თუ დარგობრივი ასოციაცია. XIX საუკუნისაგან განსხვავებით, როცა ხუთიდან ოთხი ამერიკელი საკუთარი თავისათვის მუშაობდა და ამდენად, არ იყო არანაირი ბიუროკრატიული ორგანიზაციის წევრი, დღეს ამ კატეგორიაში ოთხიდან ერთი თუ ხვდება. ასეთმა "დაუგეგმავმა რევოლუციამ" ჯერ ინდუსტრიალურ ქვეყანაში, კაპიტალისტურშიც და სოციალისტურშიც, გაიმეორა თავისი თავი და თანაც იმ პრეინდუ-

სტრიული საზოგადოებების საფუძველში არსებული რელიგიური თუ კულტურული განსხვავებების მიუხედავად, საიდანაც ეს ქვეყნები აღმოცენდა.

უკვე დადასტურებულია, რომ სრულებითაც არ არის აუცილებელი, ინდუსტრიული განვითარება მაინცდამაინც სულ უფრო და უფრო მსარულ ბიუროკრატიებს ანდა გიგანტურ ინდუსტრულ კომბინატებს გულისხმობდეს. გარკვეული დროის გასვლის შემდეგ მრავლისმომცველი ბიუროკრატიები, პირიქით, თანდათანობით არაქმედითუნარიანიც კი ხდება, როგორც ეკონომისტები იტყოდნენ, მასშტაბების არაეკონომიკურობით ხარალდება და, ამდენად, მათი ეფექტიანობაც უფრო დაბალია, ვიდრე შედარებით მცირე ორგანიზაციების უფრო დიდი რაოდენობა. ისიც უნდა ითქვას, რომ გარკვეული პროფილის მქონე თანამედროვე ინდუსტრიებიც, ვთქვათ, ისეთები, როგორიც საფეიქრო მრეწველობაა, დღეს სასურველია, საერთოდ, ქალაქის ფარგლებს გარეთ იქნას გატანილი. მაგრამ ნებისმიერ, თუნდაც უფრო მცირე გაერთიანებასაც კი სჭირდება ორგანიზება რაციონალური პრინციპების შესაბამისად და დახმარება ქალაქური ტიპის საზოგადოების მხრიდან.

შრომის რაციონალური ორგანიზაცია არამც და არამც არ უნდა ვაითვალისწინოთ ტექნოლოგიური განახლებისაგან არსებითად გამიჯნულ ფენომენად; ერთიცა და და მეორეც ეკონომიკური ცხოვრების რაციონალიზაციის შემადგენელი ნაწილებია, პირველი – სოციალური მოწყობის, ხოლო მეორე – მანქანათმოების სფეროში. კარლ მარქსის ღრმა რწმენით, თანადროული კაპიტალიზმის ნაყოფიერება უპირატესად და უფრო მეტად მანქანათმოების ანუ ტექნოლოგიის გამოყენებას ემყარებოდა და არა შრომის დანაწილებას; მარქსს იმედი ჰქონდა, რომ ეს უკანასკნე-

ლი ერთ მშვენიერ დღეს საერთოდ გაქრებოდა დღის წესრიგიდან. მისი აზრით, სწორედ ტექნოლოგიის უნდა გაეხადა შესაძლებელი განსხვავების გაბათილება ქალაქსა და სოფელს, ნაყოფობის მაგნატსა და ყმის მუშას, ბანკირსა და მენაგვეს შორის და შეექმნა ისეთი საზოგადოება, სადაც კაცი "დილით ინადირებდა, შუადღისას იოეწავებდა, სალამოს ნახირს მომწყემსავდა და ნავახშმევს იკრიტიკოსებდა". მსოფლიოს ეკონომიკური განვითარების შემდგომი ისტორიის არც ერთი ფაქტი რეალურად არ ადასტურებს ამ მოსაზრების სიმართლეს: შრომის რაციონალური ორგანიზაცია თანამედროვე ეკონომიკური ნაყოფიერების არსებით განმსაზღვრელად რჩება მას შემდეგაც, რაც ახალი ტექნოლოგიების წყალობით თითქმის მთლიანად აღმოიფხვრა ჰატარ-პატარა დეტალებით ოპერირების გამომმათაყანებელი შეღებები. კომუნისტური რეჟიმების მცდელობას, მოესპოთ შრომის დანაწილების პრინციპი და ბოლო მოეღოთ ციწრო სპეციალიზაციის მონობისათვის, შედეგად მხოლოდ კიდევ უფრო საზარელი ტირანია მოჰქონდა, რომლის შედარებაც კი არ შეიძლება იმ ტირანიასთან, რაც მარქსის მიერ წვეწლა-კრულვით აკლებულ მანიფესტის საამქროებში იყო გამეფებული. მაიმ რამდენჯერმე სცადა მოესპო განსხვავება როგორც ქალაქსა და სოფელს, ისე გონებრივ და ფიზიკურ შრომას შორის, ჯერ 50-იანი წლების "დიადი ნახტომის", შერე კი "კულტურული რევოლუციის"დროსაც. მაგრამ ორივე ამ მცდელობამ, საბოლოო ჯამში, წარმოუდგენელი ადამიანური ტანჯვა გამოიწვია, რაც კამბოჯელი ხმერების 1975 ანალოგიურმა ექსპერიმენტებმა თუ დარდილა.

ინდუსტრიული რევოლუციის დროს არც შრომის ორგანიზება და არც ბიუროკრატია ახალი ცნებები არ ყოფილა; ახალი გახლადთ მხოლოდ მათი რადიკალური რაციონალიზაცია ეკონო-

მიკური ეფექტურობის პრინციპების შესაბამისად. სწორედ რაციონალურობის მოთხოვნა ანიჭებს სოციალური განვითარების ერთგვაროვან ხასიათს ინდუსტრიალიზაციის გზაზე მდგარ ქვეყნებს საზოგადოებას. პრეინდუსტრიალურ საზოგადოებებში ადამიანები შეიძლება უამრავ მიზანს სახავდნენ: რელიგიისა თუ ტრადიციის კარნახით, მათ შეიძლება არისტოკრატი მეომრების სიცოცხლე უფრო ფასეულად მიიჩნიონ, ვიდრე ქალაქელი ვაჭრისა; სულიერმა მოძღვრებმა შეიძლება დაადგინონ ამა თუ იმ საქონლის "სამართლიანი ფასი", მაგრამ ასეთი წესებით მცხოვრები საზოგადოება ვერ გაანაწილებს და ვერ მოიხმარს თავის რესურსებს უნარიანად და ამდენად, ეკონომიკურადაც ვერ განვითარდება ისე სწრაფად, როგორც რაციონალური წესების შესაბამისად მცხოვრები.

მოდით, შრომის განაწილების გამაერთგვაროვნებელი უნარის ნათელსაყოფად, განვიხილოთ სოციალურ ურთიერთობებზე მისი ზეგავლენა კონკრეტულ შემთხვევებში. სამოქალაქო ომის დროს, როცა გენერალმა ფრანკომ რესპუბლიკური ძალები დაამარცხა, ესპანეთი მკვეთრად გამოხატული სოფლის მეურნეობის ქვეყანა იყო. მემარჯვენეთა სოციალურ საყრდენს ადგილობრივი სოფლის დიდებულები და მიწათმფლობელები წარმოადგენდნენ, რომელთაც უნარი შესწევდათ დაეარაბმათ და საკუთარი მიზნებისათვის გამოეყენებინათ გლეხთა მასები, მათი პოტენციური მხარდამჭერები ტრადიციისა თუ პირადი ერთგულების საფუძველზე. მაფია, სულერთია, ნიუ ჯერსიში მოქმედებს ის თუ პალერმოში, თავის სიმტკიცესა და სიცოცხლისუნარიანობას გარკვეული ყაიდის პიროვნულ და ოჯახურ კავშირებს უნდა უმადლოდეს, ისევე როგორც ამა თუ იმ რეგიონის "ბარონები", ვინც კვლავინდებურად ინარჩუნებენ ზეგავლენას სოფლის პოლიტი-

კაზე მესამე სამყაროს ისეთ ქვეყნებში, როგორებიცაა: სალვადორი და ფილიპინები. 1950-იან 1960-იან წლებში, ესპანეთის ეკონომიკურმა განვითარებამ სოფლად თანამედროვე საბაზრო ურთიერთობები დანერგა, ამით დაუგეგმავი სოციალური რევოლუცია გამოიწვია და ამ რევოლუციამ დაანგრია კიდეც ტრადიციული პატრონყმური ურთიერთობები. გლეხთა მასები მიწას მოსწყდნენ და ქალაქებს მიაშურეს, რითაც მხარდამჭერები წაართვეს ადგილობრივ დიდებულებს: თავად “დიდი ბოსებიც” უკვე მარიფათიან, ზოგადად ეროვნულ თუ საერთაშორისო ბაზრებზე ორიენტირებულ სოფლის მეურნეებად იქცნენ, სოფლად დარჩენილი გლეხები კი კონტრაქტის საფუძველზე დაქირავებულ მუშებად, რომლებიც საკუთარ შრომას ყიდდნენ. დღეს რომ 30-ანი წლების სიტუაცია განმეორებულიყო, თანამედროვე ფრანკოს უკვე არანაირი სოციალური ბაზისი არ ექნებოდა ერთგული არმიის დასაკომპლექტებლად. ეკონომიკური რაციონალიზაციის წნეხი იმ ფაქტსაც ჰფენს ნათელს, თუ რატომ აგრძელებს მაფია წარმატებით არსებობას იტალიის შედარებით განუვითარებელ სამხრეთში და არა ინდუსტრიალურ ჩრდილოეთში. რა თქმა უნდა, არაეკონომიკურ კავშირებზე დამყარებული პატრონყმური ურთიერთობები ჯერაც აშკარად არსებობენ თანამედროვე საზოგადოებებში – ყველას სმენია კოლეგებზე ადრე დაწინაურებული ბოსის ქალიშვილის შესახებ, ანდა ნაცნობ-მეგობრობით სამსახურში მოწყობის შემთხვევებზე – მაგრამ მსგავსი ფაქტები, როგორც წესი, არაკანონიერად ითვლება და ასეთი საქმეებიც მიჩუმათებით კეთდება.

ჩვენ მიზნად ვისახავდით დაგვესვა შეკითხვა: არის თუ არა ისტორია მიზანმიმართული? ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა განზრახ მიამიტური ფორმით ვცადეთ, რადგან ჩვენ ირგვლივ უამრავი პესიმისტია, ვინც საბოლოოდ უარყოფს ისტორიაში რაიმე მი-

მართულების გამოვლენას. ჩვენ მიზანმიმართული ისტორიული ცვლილებების ძირითად "მექანიზმად" თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერება ავირჩიეთ, რამდენადაც იგი ერთადერთი ფართომასშტაბიანი სოციალური ქმედებაა, რომელიც საყოველთაო თანხმობით მიიჩნევა კუმულატიურადაც და, ამდენად , მიზანმიმართულადაც. თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერების პროგრესული განვითარება შესაძლებლობას აძლევს ადამიანს გაიგოს ისტორიული ევოლუციის ბევრი სპეციფიკური დეტალი, მაგალითად, რატომ იყენებდნენ მიმოსელის უმთავრეს საშუალებებად ცხენებშებმულ ეტლსა თუ რკინიგზას ავტომობილის და თვითმფრინავის გამოგონებამდე. ანდა, რატომ არიან გვიანდელი საზოგადოებები ადრინდელებთან შედარებით უფრო ურბანიზებულნი, რატომ შეცვალა ინდუსტრიალ საზოგადოებებში თანამედროვე პოლიტიკურმა პარტიამ, პროფესიულმა კავშირმა თუ ერთნულმა სახელმწიფომ ტომი და კლანი, როგორც ჯგუფური ერთგულების უმთავრესი ღერძი.

მაგრამ თუკი თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერებას ზოგიერთი ფენომენის საკმაოდ ზოლად და სწრაფად ახსნა შეუძლია, ბევრი სხვა ფენომენის – თუნდაც ამა თუ იმ საზოგადოების მიერ არჩეული მმართველობის ფორმის – ახსნა მას ნამდვილად ვერ უჭირდება. უფრო მეტიც, მართალია თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერება მიზანმიმართული ისტორიული ცვლილებების შესაძლო "რეგულატორად" კი ითვლება, მაგრამ ის არამც და არამც არ უნდა იქნას მიჩნეული ცვლილების საბოლოო მიზნად. წინააღმდეგ შემთხვევაში, დაუყოვნებლივ გაჩნდებოდა კითხვა –რატომ მაინცდამაინც თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერება? თუკი მეცნიერების შიდა ლოგიკა გვიხსნის, რატომ ვითარდება ის ისე, როგორც ვითარდება, თავად

მეცნიერება არაფერს გვეუბნება იმის თაობაზე, რატომ ირჩევენ ადამიანები სამოღვაწეო სფეროდ მეცნიერებას. მეცნიერების, როგორც სოციალური ფენომენის, განვითარებას განაპირობებს არა უბრალოდ ადამიანის ცნობისმოყვარეობა, არა მხოლოდ სამყაროს შეცნობის ვინი, არამედ ისიც, რომ მეცნიერება ადამიანს უფლებასა და შესაძლებლობას აძლევს დაიკმაყოფილოს უსაფრთხოების ბუნებრივი მოთხოვნილება და უსასრულოდ აგრძელოს მატერიალური დოვლათიც. თანამედროვე კორპორაციებში დარგის კვლევისა და შემდგომი განვითარებისათვის უამრავი ფული ცოდნის აბსტრაქტული სიყვარულის გამო კი არ იხარჯება, არამედ უფრო დიდი მოგებისათვის, უფრო მეტიც ფულის საკეთებლად. როგორც ჩანს, ეკონომიკური სრდის სურვილი პრაქტიკულად ყველა დღევანდელი სახოგადოების საყოველთაო მახასიათებელია, მაგრამ თუკი ადამიანი უბრალოდ ეკონომიკური არსება არ არის, მაშინ უნდა ვიფარაუდოთ, რომ არც ზემოთ მოყვანილი ახსნა-განმარტებაა სრული.

ამჟამად, არ გვსურს არანაირი ზნეობრივი თუ ეთიკური დირებულება მივანიჭოთ თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერების მიერ ნაგულისხმევ ისტორიულ მიზანმიმართულობას. ალბათ თავისთავად ცხადი უნდა იყოს, რომ ადამიანის გაბედნიერებისათვის შრომის განაწილებას თუ მხარლ ბიუროკრატიზაციას საკმაოდ პირობითი, ბუნდოვანი და ორაზროვანი როლი აკისრია: ამას ჯერ კიდევ ადამ სმიტი, მარქსი, ვებერი, დურკჰაიმი და სოციალურ მეცნიერებათა სხვა კორიფეები უსვამდნენ ხაზს, სწორედ მათ პირველებმა მიუთითეს ამ ფენომენზე. როგორც თანამედროვე ცხოვრების უმთავრეს მახასიათებლებზე. ვეყრდნობით არავინ იხოვს ვამტკიცოთ, თითქოს თანამედროვე მეცნიერების უნარი, აამაღლოს ეკონომიკური ნაყოფიერება, ადამიანებს გადააქ-

ცეცხ უფრო მაღალზნეობრივებად, უფრო ბედნიერებად ანდა ნებისმიერი სხვა თვალსაზრისით უკეთესებად, ვიდრე ისინი იყვნენ მანამდე. ანალიზის ამოსავალ წერტილად გვსურს შემოგთავაზოთ წინასწარი ვარაუდი, რომ ისტორია, წარმოდგენილი და გააზრებული როგორც თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერების განვითარების შედეგი, თანმიმდევრულად მოძრაობს ერთი, განსაზღვრული მიმართულებით და შემდგომ უკვე ამ პოსტულატიდან გამომდინარე დასკვნები განვიხილოთ.

თუკი თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერების აღმოჩენა ქმნის მიზანმიმართულ ისტორიას, ბუნებრივად იბადება კითხვა –განა ის ხელთუქმნელი ფენომენია – შესაძლოა თუ არა, მეცნიერულმა მეთოდმა ჩვენს ცხოვრებაზე ზეგავლენა შეწყვიტოს და ინდუსტრიული საზოგადოებებიც კვლავ დაუბრუნდნენ თანამედროვეობამდელ, მეცნიერებამდელ სახეს? მოკლედ, ხომ არ არის ისტორიის მიზანმიმართულობა შექცევადი?

ავსტრალიელი კინორეჟისორის, ჯორჯ მილერის, ფილმში "შარაგზის მეომარი", ნაჩვენებია, თუ როგორ დაემხო და განადგურდა ჩვენი დღევანდელი, ნავთობზე დამყარებული ცივილიზაცია აპოკალიფსური ომის შედეგად. მეცნიერება ჩაკვდა; დღევანდელი ვესტგოთები და ვანდალები "ჰარლეი-დევიდსონებით" და ქვიშის ბაგებით დაქრიან გავერანებულ უდაბნოში და ცდილობენ ბენზინი და ტყვია-წამალი დასტყუონ ერთმანეთს, რადგან საწარმოო ტექნოლოგია აღარ არსებობს.

თანამედროვე ტექნოლოგიური ცივილიზაციის კატაკლიზმური განადგურებისა და ბარბაროსობისაკენ მისი უეცარი დაბრუნების შესაძლებლობა სამეცნიერო ფანტასტიკის ჟანრის მუდმივ თემას წარმოადგენდა. განსაკუთრებით, მეორე მსოფლიო ომის შემდგომ პერიოდში, როცა ბირთვული იარაღის გამოგონებამ

წარმოსახვითი საფრთხე უკვე რეალობად აქცია. კაცობრიობის მიღწევებია, დროდადრო ისევ ბარბაროსობამდე დაეცეს, მხოლოდ სოციალური მოწყობის უფრო ადრეული ფორმების ალღოგნის სურვილში კი არ გამოიხატება, არამედ უფრო ძველი სოციალური ფორმებისა და თანამედროვე ტექნოლოგიის მიღწევების უცნაური ნაზავის შექმნაში, რომლის, მაგალითად, მავანი იმპერატორები თუ თავადები რაკეტებით დაფრინავენ გალაქტიკებს შორის. თუმცა, თუკი ჩვენი უარაყოფა თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერებისა და თანამედროვე სოციალური ორგანიზაციის ურთიერთკავშირის თაობაზე სწორია, მაშინ ამგვარი "ნაზავი" დიდხანს მაინც ვერ გასტანდა: თავად მეცნიერული მეთოდის სრული განადგურების ანდა უარეყოფის გარეშე, საბუნებისმეტყველო მეცნიერება მოახერხებდა უსასრულოდ აღეღვინა საკუთარი თაიც და ამავე დროის თანამედროვე, რაციონალური სამყაროს ბევრი ასპექტიც.

მაშ, მოდით, ასეთი საკითხი განვიხილოთ: შესაძლებელია თუ არა კაცობრიობამ, მთლიანობაში, უარეყოს ან დაკარგოს მეცნიერული მეთოდი და ამ გზით ისტორიის მიმართულება შეაბრუნოს? ეს პრობლემა ორ ნაწილად შეიძლება დაიყოს – პირველი: შეიძლება თუ არა თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერება წინასწარი განსრახვით, შეგნებულად უარეყოს არსებული საზოგადოებების მიერ? და მეორე: შეიძლება თუ არა, გლობალურმა კატაკლიზმებმა გამოიწვიოს თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერების განადგურება?

თანამედროვე ეპოქაში ხშირად და ბევრს ლაპარაკობენ ტექნოლოგიისა და რაციონალიზებული საზოგადოების ნებსით უარეყოფაზე – ადრეული მეცხრამეტე საუკუნის რომანტიკოსებიც, ჰიპების მოძრაობის იდეოლოგებიც და ისლამური ფუნდამენტა-

ლიზმის ისეთი სულიერი მამებიც, როგორიც იყო, ვთქვათ, აია-თოლა პომეინი. დღეს, ტექნოლოგიურ ცივილიზაციას ქვეყანაზე მკვეთრად და თანმიმდევრულად ეკოლოგიური მოძრაობა უპირის-პირდება. თანამედროვე ეკოლოგიურ მოძღვრებაში ბევრი სხვა-დასხვა განშტოებაა, მაგრამ მისი ქვეყანაზე რადიკალური მიმდე-ვრები თავს ესხმიან ხოგადად მთელ თანამედროვე კონცეფციას მეცნიერების მეშვეობით ბუნების მართვის შესახებ. ისინი სერი-ოზულად ვარაუდობენ, რომ ადამიანი შეიძლებოდა გაცილებით უფრო ბედნიერი ყოფილიყო, თუკი ბუნებას ნევნი მისნებისათვის კი არ გამოეყენებდით, არამედ პირველყოფილ, პრეინდუსტრიალ სახეს შეეუნარჩუნებდით.

ქვეყანა ეს ანტიტექნოლოგიური მოძღვრება საერთო სათაყეს იღებს უან-უაკ რუსოს, იმ პირველი თანამედროვე ფილოსოფოსის, ნააზრევიდან, ვინც კათხეის ნიშნის ქვეშ დააყენა ისტორიული "პროგრესის" სიკეთე. რუსომ პეგელზე ადრე შენიშნა როგორც საკაცობრიო გამოცდილების არსებითი ისტორიულობა, ისე ადა-მიანური ბუნების სახეცვლილებაც დროთა განმავლობაში. მაგრამ პეგელისაგან განსხვავებით, მას სწამდა რომ ისტორიული ცვლი-ლება მხოლოდ ადამიანის სრული გაუბედურების საქმეს ემსახ-ურებოდა. თუკი ვილაპარაკებთ თანამედროვე ეკონომიკის უნარზე, დააკმაყოფილოს ადამიანური მოთხოვნილებანი, უნდა გავიხსე-ნოთ, რას ამბობდა რუსო თავის "მეორე მიმართვაში": მისი აზრით, სინამდვილეში ჭეშმარიტად ადამიანური მოთხოვნილებები ძალზე მცირერიცხოვანია. კაცს სჭირდება მხოლოდ თავშესაფარი სტიქიისგან დასაცავად და საკვები; უსაფრთხოებაც კი არ შეიძ-ლება ჩაითვალოს ძირითად მოთხოვნილებად, რადგან იგულისხ-მება, რომ სხვა ადამიანთა გვერდით, სხვათა მუხლებზე მცხო-ვრებ ადამიანებს ბუნებრივად უნდებათ ერთმანეთის დამუქრე-

ბის სურვილი. არც დანარჩენი ადამიანური სურვილებია არსები-თი ბედნიერებისათვის, ყოველი მათგანი იბადება ადამიანის უნარიდან, საკუთარი თავი მეზობლებს შეადარის და დანაგრულის კომპლექსი გაუჩნდეს, თუკი თვითონაც არა აქვს ის, რასაც სხვები ფლობენ. სხვა სიტყვებით, თანამედროვე მომხმარებლობის მიერ განცდილი სურვილები სათავეს იღებს ადამიანის ამაოები-ოდან, ანუ, თუ რუსოს დავესესხებით, მისი amour proper-დან. პრობლემა ისტორიულ დროში თავად ადამიანის მიერ შექმნილი ახალი სურვილების უსასრულო ელასტიურობაა, შეუძლებელია მათი საბოლოოდ დაკმაყოფილება. თანამედროვე ეკონომიკა, მთელი მისი გასაოცარი ეფექტურობითა და ნოვაციებით, ყოველი დაკმაყოფილებულის სანაცვლოდ სულ ახალ-ახალ მოთხოვნილებებს ბადებს. ადამიანებს აუბედურებს არა სურვილთა რაღაც განსაზღვრული რიგი დაუკმაყოფილებლობა, არამედ იმ ნაპრალის არსებობა, რაც განუწყვეტლივ ჩნდება ახალ სურვილებსა და მათ ასრულებას შორის.

ამგვარი ფენომენის მაგალითად რუსო კოლექციონერს ასახელებს, რომელსაც უფრო მეტად საკუთარი კოლექციის ხარვეზი აუბედურებს, ვიდრე უკვე შეძენილი ნივთების ფლობა ახარებს. უახლესი ელექტრონული ინდუსტრიის მიღწევების გათვალისწინებით შეგვეძლო უფრო თანამედროვე მაგალითიც მოგვეყვანა: 20-იან 30-იან წლებში მომხმარებლის ოცნების ზღვარი ოჯახისათვის რადიოს შეძენა იყო. დღეს, თანამედროვე ამერიკაში ალბათ არ მოიძებნება არც ერთი თინეიჯერი, ვისაც პერსონალური კომპიუტერი, მობილური ტელეფონი და აი პოდი არ აქვს. უფრო მეტიც, ისიც სრულიად აშკარაა, რომ მას ვერც ამ ჩამოთვლილი საგნების შეძენა დააკმაყოფილებს საბოლოოდ, რადგან ცოტა

ხანში იაპონელები უკვე რაღაც სხვა, ახალ ელექტრონულ სათამაშოს გამოიგონებენ და საოცნებოდაც უკვე ის იქცევა.

რუსოს თანახმად, პოტენციურად ადამიანის გაბედნიერება მხოლოდ ერთი გზით შეიძლება – თუკი ის თავს დააღწევს თანამედროვე ტექნოლოგიას, ამ ტექნოლოგიის მიერ შექმნილი სურვილების უსასრულო ციკლის მარწუხებს და კვლავ დაიბრუნებს ბუნებრივი ადამიანის, ბუნების შვილის სრულქმნილებას. ბუნებრივი ადამიანი საკუთარ თავს სხვებს არ ადარებდა, საზოგადოებაში არ ცხოვრობდა და არც საზოგადოების მიერ გაჩენილი შიშების, იმედებისა და მოლოდინის წარმოსახულ სამყაროს ითავისებდა. ის ბედნიერი იყო საკუთარი არსებობის განცდით, ბუნებასთან სრული ჰარმონიით; ბუნების დასაპყრობად გონების გამოყენებას არ ცდილობდა, რადგან ამის საჭიროება არც არსებობდა – ბუნება მხოლოდ კეთილისმყოფელად მიაჩნდა და არც გონება იყო მისი, როგორც მარტოხელა ინდივიდის ძირითადი დამახასიათებელი თვისება.

ცივილიზებულ ადამიანზე რუსოს თავდასხმამ საფუძვლიანი ეჭვები დაბადა ბუნების შემდგომი დაპყრობის პერსპექტივებთან დაკავშირებით, გაჩნდა კითხვები, სინამდვილეში უფრო ნედლეულ მასალად უნდა ჩათვლილიყო, ვთქვათ, ტყეები და მთები, თუ დასვენებისა და ფიქრისათვის შესაფერ ადგილად. ჯონ ლოკისა და ადამ სმიტის მიერ ნაწინასწარმეტყველები ეკონომიკური ადამიანის რუსოსეული კრიტიკა დღემდე რჩება უსასრულო ეკონომიკური ზრდის მოწინააღმდეგეთათვის საფუძველთა საფუძვლად და თანამედროვე გარემოს დამცველთა უმრავლესობის ინტელექტუალურ ბაზისად (თუმცა, ხშირ შემთხვევაში სრულიად გაუცნობიერებლადაც). რამდენადაც ინდუსტრიალიზაციისა და ეკონომიკური განვითარების პროცესი გრძელდება, სულ უფრო აშკარა

ხლება ბუნებრივი გარემოს შემდგომი განადგურებაც, შესაბამისად ეკონომიკური მოდერნიზაციის რესოსებული კრიტიკაც უფრო და უფრო მეტ მომხიბვლელობას იძენს. მაგრამ, თუკი დავსვამთ შეკითხვას, შესაძლებელია თუ არა ისეთი უალრესად რადიკალისებული ეკოლოგიური მოძრაობის განცნა, რომელიც თანამედროვე რესოანიზმის საფუძველზე მოინდომებდა უარყოფ ბუნების დაპყრობის მთელი თანამედროვე პერსპექტივაც და ამ პერსპექტივაზე დამოკიდებული ცივილიზაციაც, ჩემი პასუხი ამ შეკითხვაზე მრავალ მიზეზთა გამო უარყოფითი იქნებოდა.

პირველი მიზეზი უკავშირდება თანამედროვე ეკონომიკური ზრდისა და განვითარების შენელებად გაჩენილ მოლოდინს. თუკი ცალკეულ პიროვნებებს და საზოგადოებებს პატარა-პატარა ჯგუფებს შეუძლიათ მიატოვონ სამსახური, უარი თქვან ქონებაზე და სადმე, ტყის პირას დასახლდნენ "ბუნების წიაღში", ტექნოლოგიის უარყოფა საზოგადოების გლობალური მასშტაბით უთუოდ გამოიწვევდა სახელმწიფოს დეინდუსტრიალიზაციის ეკროპაში, ამერიკასა და თუ იაპონიაში და რეალურად მის გადაქცევას მეჩამე სამყაროს გალატაკებულ ქვეყანად. რა თქმა უნდა, ჰაერი ნაკლებად დაბინძურდებოდა და ტოქსიკური ნარჩენებიც შემცირდებოდა, მაგრამ ასევე შემცირდებოდა თანამედროვე წამლებიც და კომუნიკაციის საშუალებებიც, შემცირდებოდა შობადობაზე კონტროლი და ამის შედეგად, სექსუალური თავისუფლებაც. ნაცვლად ახალ-ახალი სურვილების ბორკილებისგან გათავისუფლებისა, ადამიანთა უმრავლესობა ისევ დარბი გლეხის ცხოვრებით დაიწყებდა ცხოვრებას, კვლავ მიწას მიეჯაჭვებოდა და ქანცგამწყვეტი შრომის უსასრულო ციკლში ჩაერთვებოდა. ცხადია, არსებობდა და არსებობს კიდეც ბევრი ქვეყანა, რომელიც პატრიარქალური სოფლის მეურნეობით ირჩენს თავს და ამ ქვეყანაში

მცოხერებმა ხალხმა უეჭველად მიაღწია გარკვეულ ბედნიერებას. მაგრამ იმის ალბათობა, რომ ისინი მსგავს ბედნიერებას დასჯერდებიან იმ შემთხვევაშიც, თუკი ერთხელ გემის გაუგებენ ტექნოლოგიური საზოგადოების საშიშხარებლო სიკეთეებს. ძალზე საეჭვოა; კიდევ უფრო საეჭვოა მათი სურვილი, ამ სიკეთეთა მიხვეჭის შემდეგ ისევ უწინდელ ყოფას დაუბრუნდნენ ნებაყოფლობით. უფრო მეტიც, ინდუსტრიული განვითარების ერთგული ქვეყნების გეგრძით, დეინდუსტრალიზაციის გზაზე დამდგარ ქვეყნებს და მათ მოქალაქეებს ეოველთვის თვალწინ ექნებოდათ ის მუდმივი კრიტერიუმი, რასაც საკუთარი ეოფის ავკარგს შეუდარებდნენ. ბირმის გადაწყვეტილებას, მეორე მხოფლიო ომის შემდეგ უარი ეთქვა მესამე სამეურნეოსათვის საერთო, ეკონომიკური განვითარების მიზანზე და საერთაშორის იზოლაციაში დარჩენილიყო, პრეინდუსტრიულ სამეურნეოში კიდევ შეიძლებოდა გაემართლა, მაგრამ დღეს ნათელია, როგორ უჭირს მას გაძლება ხმაურიანი და აგვაცებული სინგაპურებითა და ტაილანდებით სავსე რეგიონში.

ხსენებულზე მხოლოდ ოდნავ ნაკლებად რეალისტურია ტექნოლოგიაზე შერწყმით უარის თქმის ალტერნატივა, ანუ მცდელობა, ტექნოლოგიური განვითარება როგორმე მის ამჟამინდელ დონეზე გაიეინოს ანდა, სხვა თუ არაფერი, ტექნოლოგიური განახლება მკაცრ სელექციურ საფუძველზე მოხდეს. მართალია, ამგვარი ალტერნატივის შელეგად ალბათ უფრო მოხერხდებოდა ცხოვრების არსებული დონის შენარჩუნება მცირე ხნით მაინც; მაგრამ გაუგებარია, რატომ ურჩია მოენეენოს კაცს ტექნოლოგიური თვითნებური შერწყმის პირობებში ცხოვრება განსაკუთრებულად მომხიბლელად, როცა ვერც დინამიკური და მსარგი ეკონომიკის ბრწყინვალე პერსპექტივას ხედავს და რეალურადაც

ვერც "დედაბუნების" უბრუნდება. ტექნოლოგიის გაყინვის მცდელობამ გარკვეულად გაამართლა ისეთ პატარა რელიგიურ ერთობებში, როგორებიცაა, ვთქვათ, ამიში თუ მენონიტების ერთობა, მაგრამ დიდ და მრავალშრიან საზოგადოებაში ამგვარი მცდელობის განხორციელება ბევრად უფრო რთული საქმე იქნებოდა. განვითარებულ საზოგადოებებში დღეს არსებული სოციალური და ეკონომიკური უთანასწორობა ბევრად უფრო ნაკლებად დამანგრეველია პოლიტიკური თვალსაზრისით, როცა პრინციპში სულ უფრო და უფრო მეტი სიმდიდრის განაწილების პერსპექტივას ხედავ და საკუთარი წილის მიღების იმედსაც ინარჩუნებ. მაგრამ თუკი ამერიკის შეერთებული შტატები ერთ გიგანტურ, უმოქმედო აღმოსავლეთ გერმანიას დაემსგავსებოდა, ყველა ეს სატკივარი გაცილებით უფრო მწვავედ დადგებოდა დღის წესრიგში. მეტიც, საფიქრებელია, რომ ტექნოლოგიის გაყინვა დღევანდელი განვითარებული ქვეყნების უკვე საკმაოდ მაღალ დონეზეც კი, გონივრულად ვერ გადაჭრის მოახლოებული ეკოლოგიური კრიზისის პრობლემებს და ვერც იმ კითხვას გასცემს პასუხს, მოითმენს თუ არა გლობალური ეკოსისტემა მესამე სამყაროს წამოწევას და ამ დონესთან მიახლოებას. შერჩევითი განახლება ბევრ რთულ კითხვას ბადებს, მაგალითად ვინ უნდა გადაწყვიტოს რომელი ტექნოლოგიაა მისაღები და რომელი არა? ტექნოლოგიური განახლების პოლიტიზაცია, საბოლოო ჯამში, აუცილებლად გამაგრილებელ ეფექტს იქონიებს ეკონომიკურ ზრდაზე მთლიანობაში.

მეტის თქმაც შეიძლება: გარემოს დაცვის აუცილებელ წინაპირობად, ბოლოს და ბოლოს, თანამედროვე ტექნოლოგიისა და მის მიერ შექმნილი ეკონომიკური სამყაროს უარყოფა კი არა, პირიქით, სწორედ ამ ეკონომიკური სამყაროს არსებობა უნდა იქცეს. მართლაც, თუკი გერმანიის მწვანეთა მოძრაობაში Fundi-ს

ფრთახა და მსგავსი ქიდის სხვა ექსტრემისტებს არ ჩაეთვლით, ამ მოძრაობის ძირითადი მიმართულება ეკოლოგიური პრობლემების მოგვარების ქვეყნის ეფექტური რეალისტური გზის ალტერნატიულია, ანუ ისეთი ტექნოლოგიების შექმნაში ხელავს, რომლებიც აქტიურად დაიცავენ გარემოს. ჯანსაღი გარემო ის ფუძუნებაა, რისი უფლებაც თავს მხოლოდ მდიდარმა და ეკონომიკურად დინამიკურმა სახელმწიფოებმა შეიძლება მისცენ: გარემოს ქვეყნის დიდი მტრები, ტოქსიკური ნარჩენების დაგროვებისა თუ ბრომიკული ტყეების განეხვის თვალსაზრისით, განვითარებადი ქვეყნები არიან, რომელნიც კარგად გრძნობენ, რომ მათი შეღარებითი სიღარიბე არ აძლევს სხვა არჩევანის საშუალებას, გარდა საკუთარი რესურსების ექსპლუატაციისა და რომელთაც არ გააჩნიათ გარემოს დაცვის კანონების გასაჭარბებლად აუცილებელი სოციალური დისციპლინა. გამანადგურებელი მეთვალ-წვიმების მიუხედავად, შეერთებული შტატების ჩრდილო-აღმოსავლეთშიც და ჩრდილოეთი ევროპის ბევრ რეგიონშიც დღეს ბევრად უფრო ხშირი ტყეებია, ვიდრე ახი, ან თუნდაც ორასი წლის წინათ.

ქვეყნა ხსნებული მიზეზის გამო, ძალიან საეჭვოა, ჩვენმა ცივილიზაციამ ნებაყოფლობით აირჩიოს რუსოს გზა და უარყოს ის როლი, რომლის შესრულებაც დღეგანდელ ეკონომიკურ ცხოვრებაში თანამედროვე საბუნებისმეტყველოო მეცნიერებამ იტვირთა. მაგრამ, მოდით, უკიდურესი შემთხვევაც განვიხილოთ, როცა ჩვენი არჩევანი ნებაყოფლობითი კი არა, იძულებითია რაღაც კატაკლიზმის გამო. იქნება ეს გლობალური ბირთვული ომი თუ ეკოლოგიური კატასტროფა. ჩვენი თაგვამოლებული მცდელობის მიუხედავად, დღეგანდელი ადამიანის არსებობის საფუძველთა საფუძველს რომ დაემუქრება. თანამედროვე ტექნოლოგიამ ნამდვილად მოგვცა საშუალება, წუთში გაეანადგუროთ თანამედროვე

საბუნებისმეტყველო მეცნიერების მთელი ნაკოფი. მაგრამ შესაძლებელია თუ არა თავად თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერების განადგურება, ჩვენი გათავისუფლება იმ ხლართებისაგან, რითაც მეცნიერულ მეთოდს უპყრია ჩვენი სიცოცხლე და ბოლოს, მთელი კაცობრიობის საშუალამოდ დაბრუნება ცივილიზაციის მეცნიერებამდელ დონეზე?

მოდით განვიხილოთ გლობალური ომის შემთხვევაში მასიური განადგურების იარაღის გამოყენებით. ჰიროსიმას შემდეგ, ასეთ იარაღად ჩვენ, უპირველეს ყოვლისა ბირთვული იარაღი მიგვაჩნდა. მაგრამ დღეს არანაკლებ გასათვალისწინებელია სხვადასხვა ახალი, ბიოლოგიური თუ ქიმიური იარაღის ფაქტორიც. რა თქმა უნდა, შეიძლება ვიფარაუდოთ, რომ ამგვარი ომი არ გამოიწვევს არც ბირთვულ ზამთარს და არც დედამიწის მთლიანად გამაუკაცრიელებელ რაღაც სხვა ბუნებრივ პროცესს, მაგრამ აუცილებლად უნდა ვიფარაუდოთ ისიც, რომ კონფლიქტი გაანადგურებს არა მარტო მეომარი მხარეების, არამედ მათი უმთავრესი მოკავშირეების მოსახლეობათა უმრავლესობას, ბოლოს მოუღებს მათ ძლიერებას და გაანიავებს მათ სიმდიდრეს. ომის გამანადგურებელ შედეგებს ვერც ნეიტრალური მეთვალყურეები გადაურჩებიან. სამხედრო კატასტროფა, თავისთავად ცხადია, ეკოლოგიურ კატასტროფაშიც გადაიზრდება და ალბათ, უდიდესი ცვლილებებიც მოხდება მსოფლიო პოლიტიკურ რუკაზე: წერტილი დაესმება მეომარ მხარეთა, როგორც სუსახელმწიფოთა, არსებობას. მათი ტერიტორიები დაქუცმაცდება და ან დაიპყრობა იმ ქვეყნების მიერ, ვინც მოახერხა და კონფლიქტში არ ჩაერია, ანდა ისე მოიწმალება, აღარავის მოუნდება იქ ცხოვრება. ომმა პოტენციურად შეიძლება ჩაითრიოს ყველა ტექნოლოგიურად დაწინაურებული. მასიური განადგურების იარაღის წარმოების შემძლე

ქვეყანა და ნაცარტუტად აქციოს ამ ქვეყნების ქარხნები, ლაბორატორიები, ბიბლიოთეკები, უნივერსიტეტები. მოსპოს ცოდნა იმის შესახებ, თუ როგორ იქმნება ეს საჭარელი, დამანგრეველი იარაღი. რაც შეეხება იმას პირდაპირ შელეგებს გადარჩენილ დანარჩენ მსოფლიოს, იქ შეიძლება გაჩნდეს ისეთი ძლიერი ანტიპატია იმისა და ტექნოლოგიური ცივილიზაციისადმი, რომ რიგმა სახელმწიფოებმა ნებაყოფლობით უარყონ როგორც თანამედროვე იარაღი, ისე მისი შექმნილი მეცნიერება. გადარჩენილებმა შეიძლება გადაწყვიტონ, თანაც უფრო ერთსულოვნად და უეჭველია, ვიდრე დღეს. უარი თქვან გაწონასწორების პოლიტიკაზეც, რომელიც აშკარად ვერ უზრუნველყოფს კაცობრიობის დაცვას მასიური განადგურებისაგან, და უფრო ბრძნულად და ზომიერად სცადონ ახალ ტექნოლოგიებზე კონტროლის განხორციელება. ვიდრე ეს ჩვენს თანამედროვე მსოფლიოში ხდება. სხვათა შორის, უბედურების გამომწვევ მეცნიერულ გამოგონებებზე კონტროლის ასეთივე ცდამდე ეკოლოგიურ კატასტროფებსაც შეიძლებოდა მივეცვანეთ, ვთქვათ, მეინვართა დნობას, ან ჩრდილო ამერიკისა და ევროპის გადამბურავ გლობალურ დათბობას). მეცნიერების მიერ თავსდატეხილი საშინელებანი შეიძლება გახდნენ სათაყვანო იმ ანტითანამედროვე და ანტიტექნოლოგიური რელიგიებისა, რომელნიც სნეობრივ და ემოციურ ბარიერებს აღმართავენ ახალი და პოტენციურად დამღუპველი ტექნოლოგიების შექმნის წინააღმდეგ.

თუმცა ალბათ ეს უკიდურესი გარემოებანიც კი ვერ გააბათილებენ საბოლოოდ ტექნოლოგიის გავლენას ადამიანთა ცივილიზაციაზე და ვერ მოსპობენ მეცნიერების უნარს, აღიდგინოს საკუთარი თავი. ამის მიზეზი კი, კვლავ და კვლავ, მეცნიერებისა და იმის ურთიერთკავშირში უნდა ვეძებოთ, რადგან გინდაც ვინმემ შეძლოს და

მარილა გაანალგურის თანამედროვე იარალიცა და სპეციფიკური ცოდნაც მისი წარმოების შესახებ, ის მიანც ვერ მოსპობს ხსოვნას იმ მეთოდზე, რამაც მსგავსი იარალის წარმოება გახადა შესაძლებელი. ლეგენდული კაეშირგაბმულობისა და ტრანსპორტის მეშვეობით საკაცობრიო ცივილიზაციის უნიფიკაცია პირველ რიგში ნიშნავს მას, რომ უკვე ალარ არსებობს დედამიწის არც ერთი ნაწილი, სადაც არ იცნან მეცნიერული მეთოდისა და მისი შესაძლებლობების შესახებ. სულერთია, ამჟამად შესწვეთ თუ არა ძალა აწარმოონ და წარმარეებით გამოიყენონ ტექნოლოგია. მოკლედ, რომის კარიბჭეს ბარბაროსები ალარ ადგებიან, ალარ არიან უმეცრები, ვისაც არაფერი გაუგიათ თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერების შესაძლებლობებზე. თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერების სამხედრო მიზნებისათვის გამოყენების შემძლე სახელმწიფო კვლავაც გარკვეულ უპირატესობას მოიპოვებს იმ სახელმწიფოსთან შედარებით, რომელსაც ასეთი შესაძლებლობა არ გააჩნია. სრულებითაც არ არის აუცილებელი, გადატანილმა უარსრო დამანგრეველმა იმმა ადამიანებს თვალი აუხილოს და აღიარებინოს, გონიერული მიზნებისათვის არანაირი სამხედრო ტექნოლოგიის გამოყენება არ შეიძლებაო. პირიქით, ალბათ გაჩნდება სულ უფრო და უფრო ახალი ტექნოლოგიები და ადმიანებიც თავს დაირწმუნებენ, თითქოს სწორედ ისინი მიანიჭებენ მნიშვნელოვან და გადამწყვეტ უპირატესობას მოწინააღმდეგეებთან შედარებით. "კარგ" სახელმწიფოებს, რომლებსაც უბედურება ჭირას ასწავლის და რომლებიც შეეცდებიან გააკონტორლონ ამ უბედურების გამომწვევი ტექნოლოგიები, კვლავაც მოუწევთ ცხოვრება სამყაროში "ცუდი" სახელმწიფოების გვერდით, ისინი კი უბედურებაში ისევ და ისევ საკუთარი ამბიციების დაკმაყოფილების საშუალებას დაინახავენ. როგორც მაკიაველი გვასწავლიდა თანამედროვე ეპოქის გარიჟრაჟზე, კარგ სახელმწიფოებს ცუდებისათვის ან-

გარიშის გაწევა მოუწევთ, თუკი, რა თქმა უნდა, გაძლება და საერთოდ სახელმწიფოებად დარჩენა ენდომებათ. მათ აუცილებლად მოუწევთ ტექნოლოგიის რაღაც გარკვეული დონის მიღწევაც, თუნდაც მხოლოდ თავდაცვის მიზნით, და სამხედრო სფეროში ტექნოლოგიურ ინოვაციათა მუდმივი ხელშეწყობა, თუკი მათი მტრებიც ასევე ინოვაციურობას ინდომებენ. იქნებ ძალიან ფრთხილადაც და გაუბედავადაც. მაგრამ კარგ სახელმწიფოებს, რომელნიც ცდილობენ კონტროლი დააწესონ ახალი ტექნოლოგიების შექმნაზე, მაინც მოუწევთ ტექნოლოგიური ჯინის ნელ-ნელა ისევ ბოთლიდან ამოშვება. ადამიანის დამოკიდებულება თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერებაზე კიდევ უფრო სრული იქნება კატასტროფის შემდეგ, მითუმეტეს, თუ ეს კატასტროფა ეკოლოგიური ხასიათის აღმოჩნდა, რადგანაც სწორედ ტექნოლოგია იქცევა ერთადერთ ქმედით საშუალებად. ერთხელ კიდევ მისცეს დედამიწას საცხოვრებლად ვარგისი სახე.

ჰეშმარიტად ცივილური ისტორია მხოლოდ და მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება წარმოვიდგინოთ, თუკი დავუშვებთ ახლანდელი ცივილიზაციის ძირფესვიანად, უკვალოდ გაქრობის ალბათობას. იქნებ ეს მოხდა კიდევ ადრე, კიდრე თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერება შეიქმნებოდა, ოღონდ თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერება იმდენად ძლიერია, რომორც კარგი, ისე ცუდი თვალსაზრისითაც, ძალზე საეჭვოა მისი ოდესმე დავიწყების, ანდა "შეუქცევადობის" შესაძლებლობა ნებისმიერი სხვა მიზეზით, გარდა ადამიანთა მოდგმის სრული ფიზიკური განადგურებისა: ხოლო თუკი განვითარებადი, თანამედროვე საბუნებისმეტყველო მეცნიერების გაქრობა შეუქცევადია, მაშინ, მიზანმიმართული ისტორიაცა და მისგან გამომდინარე ქცევა სხვადასხვა ეკოსომიკური, სოციალური და პოლიტიკური შეხედვით ასევე შეუქცევადად ენდა ჩაითვალოს ნებისმიერი თვალსაზრისით.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. ფრიდრიხ ენგელსი „დიალექტიკა"; თბილისი, 1982;
2. კარლ მარქსი „კაპიტალი"; თბ., 1951;
3. შარლ ლუი მონტესკიე „კანონთა გონი"; თბ., 2000;
4. ჟან-ჟაკ რუსო „სახელშეკრულება"; მოსკოვი, 1964;
5. "რუსი ფილოსოფოსები დემოკრატიასა და რეფორმაციაზე" (ს. ფრანკი, ნ. ბერდიაევი, ს. ბულგაკოვი)
6. "სახელმწიფოებათა და პოლიტიკა" (სოციალური და პოლიტიკური კვლევების ალმანახი). თბ., 2000;
7. იოჰან ჰაიზინგა " HOMO LUDENS". თბ., 1999.
8. დემოკრატიის კლასიკური დოკუმენტები. თბ., 1999.